



Bu-Ali Sin
University



Iranian Scientific
Archaeological
Association

ژوئرنل علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 13, No. 38, Autumn 2023



Semantic and Structural Analysis of Stone Paintings of Shavsavar Izeh Islamic Period Mausoleum

Mansour KalahKaj¹, Zenab Naderi²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.24317.2336>

Received: 2021/05/21; Accepted: 2021/09/25

Type of Article: **Research**

Pp: 207-236

1. Associate Professor, Department of Graphics, Faculty of Art, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran (Corresponding Author)
Email: Mansor.kolahkaj@gmail.com

2. M.A. student, Department of Graphics, Faculty of Art Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

Citations: Kolahkaj, M. & Naderi, Z., (2023). "Semantic and Structural Analysis of Stone Paintings of Shavsavar Izeh Islamic Period Mausoleum". *Pazhohesh-ha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(38): 207-236. DOI: [10.22084/nb.2023.24317.2336](https://doi.org/10.22084/nb.2023.24317.2336)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_4950.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Abstract

Some of the glories of cultural Iran have been preserved in the area of long-lasting and enduring elements, such as lithographs. The elements that have the most resilience against the harsh nature as well as the events of the time and in a way preserve the culture of this land as well as its longevity. Some of these works are still based on different areas such as caves, rivers and mountains. One of those forms is the tombstones, of which there are valuable examples in different parts of Iran. In addition to identifying the deceased, these elements sometimes included multiple symbolic elements related to the traits, characteristics, occupation, gender, social status, interests or secrets of the heart, the survivors of him. The mausoleum of the Islamic period of Shavsavar Izeh, whose oldest historical shrine is about four hundred years old, is one of the mausoleums that have the said characteristics. The symbolic visual elements of this cemetery, which are displayed on its tombstones, represent two climatic and tribal features. The nature of these tombstones and how and why their symbolic meanings are the questions that will be answered in this research. The aim of this research is first to better understand the symbolic and decorative elements of Izeh city and Khuzestan region and then to complete the information of Iranian lithographs. The present study is qualitative and has a phenomenological nature.

Keywords: Shavsavar Izeh Cemetery, Islamic, Bakhtiari, Symbolic, Visual, Written, Tombstone, Tombstone.

Introduction

The information of this research has been obtained in the field by using library and information resources and its connection with the historical context of the subject by semiotic content analysis. Based on the findings of this study, the secrets of the people of this region are represented on triple tombstones, lion stones, standing and lying tombstones, and symbolic images in the form of signs, mainly conventional, index and then icon and dual masculine and feminine gender. In this cemetery, virtues such as courage, hunting, grooming, religiosity, democracy and hospitality for men and weaving, spinning and the ability to meet the daily needs of life and the like, have been praised by women. Some of the glories of cultural Iran have been preserved in the area of long-lasting and enduring elements, such as lithographs. The elements that have the most resilience against the harsh nature as well as the events of the time and in a way preserve the culture of this land as well as its longevity. Some of these works are still based on different areas such as caves, rivers and mountains. One of those forms is the tombstones, of which there are valuable examples in different parts of Iran. In addition to identifying the deceased, these elements sometimes included multiple symbolic elements related to the traits, characteristics, occupation, gender, social status, interests or secrets of the heart, the survivors of him. The mausoleum of the Islamic period of Shahrivar Izeh, whose oldest historical shrine is about four hundred years old, is one of the mausoleums that have the said characteristics. The symbolic visual elements of this cemetery, which are displayed on its tombstones, represent two climatic and tribal features. The nature of these tombstones and how and why their symbolic meanings are the questions that will be answered in this research. The aim of this research is first to better understand the symbolic and decorative elements of Izeh city and Khuzestan region and then to complete the information of Iranian lithographs. The present study is qualitative and has a phenomenological nature. The information of this research has been obtained in the field by using library and information resources and its connection with the historical context of the subject by semiotic content analysis. Based on the findings of this study, the secrets of the people of this region are represented on triple tombstones, lion stones, standing and lying tombstones, and symbolic images in the form of signs, mainly conventional, index and then icon and dual masculine and feminine gender. In this cemetery, virtues such as courage, hunting, grooming, religiosity, democracy and hospitality for men and weaving, spinning and the ability to meet the daily needs of life and the like, have been praised by women.

Discussion

Some of the glories of cultural Iran have been preserved in the area of long-lasting and enduring elements, such as lithographs. The elements that have the most resilience against the harsh nature as well as the events of the time and in a way preserve the culture of this land as well as its longevity. Some of these works are still based on different areas such as caves, rivers and mountains. One of those forms is the tombstones, of which there are valuable examples in different parts of Iran. In addition to identifying the deceased, these elements sometimes included multiple symbolic elements related to the traits, characteristics, occupation, gender, social status, interests or secrets of the heart, the survivors of him. The mausoleum of the Islamic period of Shahsavar Izeh, whose oldest historical shrine is about four hundred years old, is one of the mausoleums that have the said characteristics. The symbolic visual elements of this cemetery, which are displayed on its tombstones, represent two climatic and tribal features. The nature of these tombstones and how and why their symbolic meanings are the questions that will be answered in this research. The aim of this research is first to better understand the symbolic and decorative elements of Izeh city and Khuzestan region and then to complete the information of Iranian lithographs. The present study is qualitative and has a phenomenological nature. The information of this research has been obtained in the field by using library and information resources and its connection with the historical context of the subject by semiotic content analysis. Based on the findings of this study, the secrets of the people of this region are represented on triple tombstones, lion stones, standing and lying tombstones, and symbolic images in the form of signs, mainly conventional, index and then icon and dual masculine and feminine gender. In this cemetery, virtues such as courage, hunting, grooming, religiosity, democracy and hospitality for men and weaving, spinning and the ability to meet the daily needs of life and the like, have been praised by women.

Conclusion

Some of the glories of cultural Iran have been preserved in the area of long-lasting and enduring elements, such as lithographs. The elements that have the most resilience against the harsh nature as well as the events of the time and in a way preserve the culture of this land as well as its longevity. Some of these works are still based on different areas such as caves, rivers and mountains. One of those forms is the tombstones, of which there are valuable examples in different parts of Iran. In addition to identifying the

deceased, these elements sometimes included multiple symbolic elements related to the traits, characteristics, occupation, gender, social status, interests or secrets of the heart, the survivors of him. The mausoleum of the Islamic period of Shahsavari Izeh, whose oldest historical shrine is about four hundred years old, is one of the mausoleums that have the said characteristics. The symbolic visual elements of this cemetery, which are displayed on its tombstones, represent two climatic and tribal features. The nature of these tombstones and how and why their symbolic meanings are the questions that will be answered in this research. The aim of this research is first to better understand the symbolic and decorative elements of Izeh city and Khuzestan region and then to complete the information of Iranian lithographs. The present study is qualitative and has a phenomenological nature

Acknowledgment

The cultural heritage department of Izeh city and the family of Mr. Kay Shams, a stonemason of Shahsavari Izeh village, are thanked for their cooperation in this research.

Observation Contribution

In this research, the role of Mr. Mansour Kolahkaj was to write the contents of the texts and draw some forms and final analysis. Also, Ms. Zainab Naderi prepared photos, conversations and some materials.

Conflict of Interest

In this article, it has been agreed that Mr. Mansour KolahKaj is the student guide, Zainab Naderi is the first Author, and Mrs. Naderi is the second Author.



پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P-ISSN: 2345-5225 & E-ISSN: 2345-5500
نشانی پایگاه نشریه: <https://nbsh.basui.ac.ir>
شماره ۲۸، دوره سی‌ونهم، پاییز ۱۴۰۳

تحلیل معنایی و ساختاری سنگ‌های مزاری مزارستان دوران اسلامی «شهسوار» ایزه

منصور کلاه‌کج^۱، زینب نادری^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.24317.2336>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۳۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۰۳

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۷-۲۳۶

چکیده

بخشی از نشانه‌ها و عناصر فرهنگی ایران بر پهنه عناصر دیرپا و ماندگاری چون انواع سنگ‌نگاره‌ها محفوظ مانده است. عناصری که در برابر طبیعت خشن و نیز حوادث روزگار بیشترین تاب‌آوری را داشته و نشان از دیربندی فرهنگی این مرز و بوم دارند. هم‌اکنون نیز برخی از این آثار بر پهنه‌های مختلفی چون غارها، حاشیه رودخانه و کوه‌ها استوار مانده‌اند. سنگ‌مزارها یکی از انواع سنگ‌نگاره‌هاست که در پهنه سرزمین ایران نمونه‌های ارزشمندی از آن‌ها وجود دارد. این عناصر، علاوه بر تعیین هویت درگذشتگان، بعضاً دربرگیرنده عناصر چندگانه نمادین مرتبط با صفات، خصال، شغل، جنسیت، پایگاه اجتماعی، علایق یا مکنونات قلبی بازماندگان نسبت به آن‌هاست. مزارستان «شهسوار» ایزه نیز که قدیمی‌ترین مزار تاریخ‌دار آن قدمتی بالغ بر ۴۰۰ سال دارد، چنین ویژگی‌هایی داشته و عناصر تصویری نمادین منقوش سنگ‌مزارهای آن بازنمای ویژگی‌های اقلیمی و ایلی هستند. چستی این سنگ‌مزارها و چگونگی و چرایی معناهای نمادین آن‌ها، پرسش‌هایی است که در این پژوهش به آن‌ها پاسخ داده می‌شود. هدف پژوهش حاضر، در وهله نخست، شناخت بهتر عناصر نمادین و تزئینی شهرستان ایزه و منطقه خوزستان و سپس تکمیل اطلاعات سنگ‌نگاره‌های ایران است. این پژوهش کیفی است و اطلاعات آن به شیوه میدانی و با بهره‌گیری از منابع کتاب‌خانه‌ای و اطلاعاتی به دست آمده و نتیجه آن در بافت و بستر تاریخی موضوع با تحلیل محتوای نشانه‌شناسانه ارائه شده است. براساس یافته‌های این پژوهش، مکنونات مردم این منطقه بر سنگ‌های مزاری سه‌گانه شیرسنگی، سنگ‌مزارهای ایستاده و خوابیده بازنمایی شده و تصاویر نشانه‌ای در قالب نشانه‌های عمدتاً قراردادی، نمایه‌ای و پس از آن شمایی و دوگانه جنسیتی مردانه و زنانه خودنمایی کرده است. در این مزارستان، فضایی چون: شجاعت، شکار، آراستگی، دین‌داری، مردم‌داری و مهمان‌پذیری برای مردان و بافندگی، نخ‌ریسی و توانایی رفع نیاز روزمره زندگی و همانند آن در زنان ستایش می‌شده و برخی از این صفات و فضایل، در بافت ایلی، به اقتضای شرایط روز، امروزه نیز تداوم دارند.

کلیدواژگان: مزارستان شهسوار ایزه، اسلامی، بختیاری، نمادین، بصری، نوشتاری، گورنگاره، سنگ‌قبر.

I. دانشیار گروه گرافیک، دانشکده هنر، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول)

Email: Mansor.kolahkaj@gmail.com

II. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه گرافیک، دانشکده هنر، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

ارجاع به مقاله: کلاه‌کج، منصور؛ و نادری، زینب، (۱۴۰۳). «تحلیل معنایی و ساختاری سنگ‌های مزاری مزارستان دوران اسلامی «شهسوار» ایزه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۲۸(۱۳): ۲۷-۲۳۶. DOI: 10.22084/nb.2023.24317.2336

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_4950.htm-1?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

ایده، یکی از مناطق زندگی ایل بختیاری و از مکان‌هایی است که یادمان سوگی ماندگار و نمادین «شیرسنگی» به‌وفور در مزارستان‌های آن دیده شده است. قدمت نخستین آثار مصور سنگی این شهرستان به دوره عیلامی بازمی‌گردد. نمونه آن نگارندهای عیلامی «کول فرح»، «اشکفت سلمان» و «خنک اژدر» است؛ هم‌چنین مجسمه مشهور «مرد پارتی»، محفوظ در موزه ایران باستان، از این شهرستان به‌دست آمده است. این شهر از دوران اسلامی نیز عناصر تصویری نمادینی را در خود جای داده که بازنمای مکنونات درونی مردمان این منطقه و نیز بخشی از فضایل ستایش‌شده فرهنگ ایرانی است. بخشی از این نشانه‌ها در قالب سنگ‌نگاره‌های مزاری تصویری سه‌گانه شیرسنگی و سنگ‌مزارهای ایستاده و خوابیده در مزارستانی در روستای «شهسوار» در ۸ کیلومتری این شهر است. عناصری که علاوه بر بیان هویت درگذشتگان و علایق و توانایی‌های آن‌ها در زمان حیات، بیان‌کننده احساسات و مکنونات قلبی بازماندگان یا ایل نسبت به آن‌هاست.

پرسش‌های پژوهش: چستی این سنگ‌مزارها و چگونگی و چرایی معناهای نمادین آن‌ها، پرسش‌هایی است که در این پژوهش به آن پاسخ داده می‌شود.

روش پژوهش: پژوهش حاضر به‌صورت کیفی و منابع و اطلاعات اصلی آن به‌شیوه میدانی، با بهره‌گیری از شواهد بصری و مراجعه به افراد و مطلعین آگاه منطقه، از طریق گفت‌وگو و مصاحبه گردآوری شده است. در این مزارستان که نزدیک به ۵۰ مجسمه شیرسنگی و افزون بر ۲۰۰ مزار منقوش وجود دارد، در حدود ۳۰ نمونه از سنگ‌مزارهای آن به‌گونه‌ای هدفمند گزینش و تحلیل شده است؛ هم‌چنین در پژوهش حاضر از منابع کتابخانه‌ای برای پیشینه و برخی از مفاهیم آن استفاده شده است. از آنجایی که معنا در قالب نشانه پدیدار می‌شود، در فرآیند تحلیل از روش «نشانه‌شناسانه» نیز بهره‌گرفته شده است.

پیشینه پژوهش

مزارستان‌ها همواره یکی از خاستگاه‌های شکل‌گیری عناصر نمادین مربوط به درگذشتگان و پدیده مرگ بوده‌اند و به‌عنوان «موزه‌ای روباز» بازنمای بخشی از وقایع تاریخی هر منطقه‌اند. در این زمینه، مزارستان‌هایی چون: «تخت فولاد اصفهان»، «بزلر هفشجان»، «دارالسلام شیراز» و... در ایران شناخته شده‌اند. هم‌چنان که در منابع مختلف آمده است، فرهنگ ترسیم عناصر روزمره مرتبط با شغل، علایق، توانایی‌ها و فضیلت‌های انسانی در سرتاسر منطقه زاگرس، به‌ویژه زاگرس میانی و جنوبی، مرسوم بوده است و اقوام مهاجر اصالتاً ایرانی هم، بعضاً، تحت تأثیر این موضوع بوده‌اند. نمونه آن مزارستان‌های ایرانیان ارمنی در استان مرکزی و به‌طور مشخص شهر «شازند» است که تحت تأثیر سایر مزارستان‌های هم‌جوار به بیان نمادین و نشانه‌های پس از مرگ بر درگذشتگان خود پرداخته‌اند. درباره مزارستان‌های مناطق مختلف ایران، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. در سامانه‌های اطلاعات علمی ایران، به‌ویژه پایان‌نامه‌ها، افزون بر ۸۰

پایان نامه درباره گورنگاره‌های ایران بوده است. برخی از پژوهش‌های نزدیک به پژوهش حاضر به شرح ذیل است.

«علیرضا فرزین» (۱۳۸۶) در کتاب گورنگاره‌های لرستان انواع گورنگاره‌های منطقه لرستان را بررسی کرده است. «پرویز تناولی» (۱۳۸۸) در کتاب سنگ‌قبر به عناصر یادمانی سوگ چون شیرها، قوچ‌ها و دیگر عناصر بصری مرتبط اشاره کرده و از شیرهای سنگی ایذه خوزستان و محل آن‌ها نام برده است. «جواد پویان و همکاران» (۱۳۸۹) در مقاله «نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌های قبرستان دارالسلام شیراز» به بررسی این گورستان و مفاهیم آن پرداخته‌اند. «پورکریم» (۱۳۴۲) در مقاله «سنگ‌مزارهای ایران» به موضوع سنگ‌مزارهای مناطق مختلف ایران پرداخته است. «شریفی نیا و همکاران» (۱۳۹۵) در مقاله «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ‌قبر شهرستان "دره‌شهر" در استان ایلام» به این موضوع پرداخته و گفته‌اند: تکرار و همانندی نقوش در قبرهای مورد مطالعه، نشان‌دهنده الگویی مشخص در طراحی و تزئین سنگ‌قبر است و این نقوش بازتاب زندگی عشایری این منطقه هستند. «الیاس صفاران و همکاران» (۱۳۹۴) در مقاله‌ای به نام «بررسی نقش سرو در سنگ‌مزارات گورستان سفید چاه شهرستان بهشهر» نقش سرو را در این مزارستان نماد زندگی دانسته‌اند. «احمدزاده و همکاران» (۱۳۹۷) در مقاله «پژوهشی بر شناخت مضامین و نقوش سنگ‌قبر ایل گوران در شهرستان اسلام‌آباد غرب (شاه‌آباد سابق)» به بررسی نقوش سنگ‌قبرها و فرهنگ و جهان‌بینی مردم آن منطقه پرداخته‌اند. «موسوی‌کوهپیر و همکاران» (۱۳۹۴) در مقاله «سنگ‌مزار نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران؛ گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های سنگ‌مزارهای نوع گهواره‌ای» به مسأله تدفین و چگونگی آن از نگاه اسلام و جهان‌بینی آن پرداخته و وحدت شکل این سنگ‌مزارها را بررسی کرده‌اند. «فیضی و همکاران» (۱۳۹۲) در پژوهشی به نام «معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان، استان ایلام» به نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و... سنگ‌قبر پرداخته و این منطقه را با مناطق دیگر ایران، از جمله: دلیجان، دارالسلام شیراز و سمیران (استان گیلان) مقایسه کرده‌اند. «محرابی هفشجانی» (۱۳۹۵) در مقاله «پژوهشی در نقوش آئینی سنگ‌قبرهای هفشجان در استان چهارمحال‌بختیاری ایران» به سابقه و تاریخچه این سنگ‌قبرها، شیرهای سنگی و نیز ارتباط برخی از عناصر این مزارستان با مزارستان‌های ارمنی ایرانی پرداخته است. «نورالهی» و «علی‌لو» (۱۳۹۵) در پژوهشی به نام «قوم‌باستان‌شناختی گورنگاره‌های ارمنیان شرق زاگرس مرکزی» به بررسی مزارستان‌های آرامنه استان مرکزی و تأثیرپذیری آن‌ها از عناصر روزمره مناطق لرنشین زاگرس پرداخته‌اند. «کاظم‌پور و همکاران» (۱۳۹۹) در مقاله «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ‌مزارهای اسلامی موزه شهر اهر» اشاره کرده‌اند که در سنگ‌مزارهای موزه اهر که متعلق به دوره صفویه است، انواع مختلفی از نقش‌های کتیبه‌مانند، هندسی و محرابی وجود دارد که با تصاویری از ابزارآلات جنگی و صحنه‌های روایی شکل گرفته‌اند. «نادیا عشایری و همکاران» (۱۴۰۰) در مقاله «پژوهشی بر شناخت گونه‌ها و نشانه‌های تصویری سنگ‌قبرهای

گورستان‌های تاریخی روستای سمغان (استان فارس)» گفته‌اند که نشانه‌های تصویری این مزارستان ریشه در آداب آئین‌های کهن، سنت‌های دینی و به‌طور ویژه سنن دین اسلام، شهرت (خصوصیات اخلاقی مثبت) متوفی، مفاهیم کیهانی، مفاهیم طبیعت و زندگی پس از مرگ دارند و تبلوری از مسائل عقیدتی، فرهنگی و مذهبی حاکم بر زمان خود هستند». «عاطفه رسولی و همکاران» (۱۴۰۰) در پژوهشی به نام «نگاهی بر نتایج حاصل از گمانه‌زنی و تحلیل نقوش نمادین سنگ‌نگاره‌های گورستان تاریخی سفیدچاه بیان کرده‌اند که «بیشتر نقوش سنگ‌مزارهای این گورستان شامل نقوش اسلیمی، هندسی و نقوش نمادین بوده است و نقوش سنگ‌مزارهای آن شباهت زیادی به نقوش سنگ‌مزارهای گورستان «دارالسلام» شیراز و «نهارخوران» گرگان دارد». «معروفی‌ا قدم» و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «تحلیلی بر طرح و نقوش و بررسی ریشه‌های تاریخی قوچ‌های سنگی در گورستان‌های دوران اسلامی ایران» هم اشاره کرده‌اند که قرارگرفتن نقش قوچ به‌شکل سنگ‌قبر روی گورهای دوران اسلامی، به معنای طی طریقت و فرزادگی و نشان از استحاله فرد متوفی است. بنابراین اعتقاد مردم، حضور قوچ‌های سنگی در گورستان‌ها، مانع از ورود شیاطین می‌شده و استفاده از آن‌ها با ظاهری انتزاعی نشانه دلآوری و رشادت دلیران ایرانی و حاکی از مردانگی، قدرت و شجاعت آنان است. «زهرة الفتی» (۱۳۹۶) در پایان‌نامه «نماد و نشانه‌های جنسیت زن در نقوش سنگ‌مزار سه گورستان قدیمی در استان ایلام»، به نقوش مرتبط با زنان پرداخته و گفته است که ابزارآلات به‌کاربرده شده بر روی مزار زنان مربوط به مشاغل زنانه بوده است. «نوشین کاظمی» (۱۳۹۵) نیز در پایان‌نامه «بررسی بینامتنی نقوش سنگ‌قبرهای بختیاری» به بررسی قبور مردانه و زنانه منطقه بختیاری، با تأکید بر قبرستان «قلعه شاداب» در فول پرداخته است. بر این اساس، تنها سند مرتبط موجود با مزارستان شهسوار ایذه گزارش میراث‌فرهنگی این شهرستان و هم‌چنین تعدادی وبلاگ است که به سامان‌دهی قبور این منطقه اشاره کرده‌اند. «علی‌زاده» و همکاران (۱۳۹۲) هم در پژوهشی به نام «بررسی نقوش مقابر آجری دزفول» به بررسی اولیه و معرفی مقابر آجری گورستان منطقه رودبند دزفول پرداخته و نقوش این مزارستان را توصیف کرده‌اند.

قیاس با پیشینه و ضرورت این پژوهش

همان‌طور که در پیشینه بیان شد، درباره عناصر بصری و نمادین گورستان شهسوار ایذه، که یکی از گورستان‌های قدیمی ایران است، اطلاعات پژوهشی در دست نیست و عناصر بصری نمادین و هم‌چنین سبک نوشتار آن‌ها تاکنون بررسی و تحلیل نشده است. ضرورت پژوهش حاضر از آن جهت است که بخشی از حلقه اطلاعات سنگ‌نگاره‌های مزاری ایرانی را معلوم می‌کند.

مفاهیم پژوهش

عناوین «شهر ایذه» و «روستای شهسوار» از مفاهیم این پژوهش هستند که به توضیح آن‌ها پرداخته می‌شود.

- شهر ایذه

شهر ایذه در ۸۰ کیلومتری شمال خاوری اهواز، مرکز استان خوزستان، قرار دارد. وسعت این شهر بالغ بر ۴۰۰۰ کیلومتر مربع است. نگارنده‌های مشهور این شهر که متعلق به دورهٔ عیلامی اند «کول فرح»، «اشکفت سلمان» و «خنگ ازدر» هستند. این شهر یکی از سکونت‌گاه‌های مهم ایل بختیاری است. دو عنصر شناخته شده و نمادین آن‌ها یکی در پوشش (جامه) و دیگری در یادمان سوگی متبلور شده است. وجود این دو عنصر شاخص و شناخته شده به گونه‌ای از نمادگرایی این قوم حکایت دارد.

مانند سایر مناطق ایلی و قومی ایرانی که در آن‌ها مناسبت‌ها و آئین‌ها قابل احترام‌اند، در شهر ایذه و ساکنان آن، ایل بختیاری، نیز برخی از این آئین‌ها پراهمیت بوده و برای آن‌ها نمادسازی شده است. برپایی کُتل، بریدن گیسوی زنان برای مرگ نزدیکان چون برادر، پدر و همسر، خراش چهره، بریدن دم اسب، نشان‌گر ارزش، احترام و بزرگداشت درگذشتگان در ایل بختیاری است. در گذشته‌ای نه‌چندان دور، در بافت عشایری ایل، به هنگام مرگ یکی از افراد، آشنایان و نزدیکان چادر محل زندگی عشایری^۱ خود را به مدت یک هفته برچیده و پس از برپایی چادر صاحب‌عزا، آن را مجدداً برپا می‌کردند. شرکت در آئین سوگ، با مادیانی زمین‌کرده، شالی سیاه و تفنگ، بخشی از آئین سوگ ایل بختیاری است. در این ایل، غم درگذشت یک نفر به مثابهٔ غم کل ایل است. موسیقی مخصوص سوگ، ساز چپی^۲ است که بعضاً با هم‌خوانی^۳ هم‌راه است. بنابر روایت کهن سالان این دیار، در گذشته، چنان‌که کسی فوت می‌کرد، بعد از یک سال بر مزارش سنگ می‌گذاشتند. دلیل این کار، سپری شدن یک فصل بهار بر مزار متوفی و تجربهٔ رویش سبزه و گل بر مزارش بوده است.

- روستای شهسوار و مزارستان آن

روستای شهسوار در ۸ کیلومتری جنوب خاوری شهر باستانی ایذه، در استان خوزستان، در دهکدهٔ «کوهباد» روبه‌روی «کول فرح» قرار دارد. در نزدیکی این روستا، کوهی بلند و تالابی فصلی قرار دارد. در پای این کوه، قبرستانی قدیمی با سنگ‌مزارهای متفاوت و مملو از شیرسنگی وجود دارد (تصویر ۱). مزارستان تاریخی این روستا قدمتی چندصدساله دارد و یکی از مناطق تاریخی خوزستان به‌شمار می‌رود. شهسوار، نمادی شاخص از هویت ایل بختیاری در ایذه است که در سال ۱۳۷۸ ه.ش. از سوی ادارهٔ کل حفاظت آثار ملی کشور به شمارهٔ ۲۵۹۶ به ثبت ملی

► تصویر ۱: نمای عمومی مزارستان شهسوار از سمت کوه به سمت کوه به دشت (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 1: The general view of the Shahsavari cemetery from the mountain to the plain (Authors, 2021).



رسیده است. این مزارستان به مثابه موزه‌ای روباز در شرق این شهر خودنمایی می‌کند. براساس گزارش میراث‌فرهنگی ایزده و مستندات موجود، بر قدیمی‌ترین مزار شناخته شده این مزارستان تاریخ سال ۱۱۷۰ (ه.ق.) ثبت شده است (تصویر ۲). در مزارستان شهسوار، مرقد امام‌زاده‌ای با ساختمانی چهارطاق به صورت قرینه وجود دارد که قدمت آن به گفته منابع محلی احتمالاً به ۴۰۰ سال می‌رسد.

مزارستان شهسوار جزو مزارستان‌های اولیه شهرستان ایزده است. بر روی تپه مشرف بر این مزارستان، سنگ‌نگاره‌ای وجود دارد که متعلق به دوره عیلام قدیم است (تصویر ۳). در این سنگ‌نگاره تصویر پنج نفر به طور ایستاده با لباسی بلند و دو دست بر روی سینه کنده شده است. در برابر این پنج نفر، مرد یا زنی بر سکو یا تخت نشسته که به آن‌ها توجه دارد. مردم محلی به این نگاره لقب «مکتب‌خانه» یا «مدرسه» داده‌اند.



▲ تصویر ۲: تصویر قدیمی‌ترین سنگ‌مزار مزارستان شهسوار است که تاریخ ۱۱۷۰ ه.ق. بر آن ثبت شده است (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 2: Picture of the oldest tombstone Shahsavar cemetery is dated 1170 Ah have been recorded on it (Authors, 2021).

تصویر ۳: نقش برجسته عیلامی، برفراز کوه مشرف به مزارستان شهسوار (نگارندگان، ۱۴۰۰). ◀

Fig. 3: Prominent relief of Elamite, overlooking the mountain towards Shahsavar the cemetery (Authors, 2021).

اهمیت مزارستان شهسوار در تنوع مزارهای سه‌گانه شیرهای سنگی، سنگ‌مزارهای دو طرفه نوشتاری و مصور ایستاده و سنگ‌مزارهای نوشتاری خوابیده یک‌پارچه (گهواره‌ای) است. میان سنگ‌مزارهای شهسوار و مناطق نزدیک به آن، در میانه و نیز آن سوی زاگرس، چون «هفشجان» چهارم‌محال‌بختیاری تشابهاتی وجود دارد. به گفته مردم محلی، یکی از سنگ‌تراشان این مزارستان شخصی به نام «حسن آقا» ساکن شهر هفشجان چهارم‌محال‌بختیاری بوده است. هم‌چنین، شایان ذکر است، به دلیل خویشاوندی ایلی و نیز ارتباطی که پیروی قشلاق و بیلاق وجود داشته است، میان مردم منطقه چهارم‌محال‌بختیاری و ایزده ارتباطات خویشاوندی وسیعی وجود دارد. این موضوع سبب شده است تا از تبحر سنگ‌تراشان هفشجانی، که سابقه‌ای دیرینه در این زمینه داشته‌اند، برای ساخت و حجاری سنگ‌مزارها استفاده شود. به گفته اهالی محلی، معدن سنگ خام شیرهای سنگی مزارستان شهسوار کوه‌های اطراف شهر ایزده بوده است. «لهراسب مؤمنی» از مطلعین آن منطقه در گفت‌وگوی با نگارندگان این پژوهش گفته است: «در گذشته به علت وزن بالای سنگ‌ها، جابه‌جایی آن‌ها به طور جمعی انجام می‌گرفت. در برخی موارد، جمعیتی حدود ۵۰ نفر، با چوب‌های محکم و بلند، کار حمل سنگ خام شیرسنگی را



▲ تصویر ۴: بر پهلوی این شیر تصویری از: تفنگ یا تپانچه، شمشیر، خنجر، گرز کج، قمه و تصویری از یک شکل ستاره‌مانند «تاج» سه‌پر در بالای تصویر تفنگ دیده می‌شود. بر سطح کمر شیر نام متوفی ذکر شده است (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 4: Next to this lion, an image of a gun or pistol, sword, dagger, bent mace, spear, and an image of a star-shaped figure resembling a “crown” with three feathers is seen above the image of the gun. The name of the deceased is mentioned on the lion’s waist (Authors, 2021).



▲ تصویر ۵: شیرسنگی از مزارستان شهسوار با سری متفاوت و دست و پای جدا از هم و پنجه‌های به وضوح مشخص (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 5: Lion stone from Shahsavari cemetery With a different head and hands and feet apart from each other clearly defined claws (Authors, 2021).



▲ تصویر ۶: شیرسنگی متفاوت دیگری از مزارستان شهسوار که مجسمه شیر و سنگ مزار تاج‌دار به صورت یک پارچه تراشیده شده است (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 6: Another type of stone lion Shahsavari cemetery, which has two elements of the lion statue and The tombstone is combined (Authors, 2021).



▲ تصویر ۷: تصویر نوشتار شیرسنگی، سال درگذشت متوفی ۱۲۸۴ هـ.ق. است (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 7: Inscription engraved on stone lion waist, year 1284 Hijri (Authors, 2021).

از معدن انجام می‌دادند. این جمعیت، سختی جابه‌جایی سنگ را از کوه با شنیدن موسیقی محلی «توشمال» برای خود قابل تحمل می‌کردند؛ هم‌چنین، گاهی اوقات هم سنگ‌ها در معدن تراشیده شده و سپس به مزارستان حمل می‌شدند» (مؤمنی، ۱۳۹۹).

بحث و تحلیل

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، همانند سایر نظام‌های ایلی، آئین‌ها، به‌ویژه آئین سوگ، نزد مردم بختیاری نیز برجسته و بااهمیت بوده است. مزارستان شهسوار و سنگ‌های آن برساخته‌ی چنین بافت فرهنگی‌ای است. این مزارستان ترکیبی از سه گونه آثار، چون نشان یادمانی «شیرسنگی»، «سنگ‌مزارهای دوطرفه ایستاده» و «سنگ‌مزارهای خوابیده یک پارچه با تاجی سنگی» در اندازه‌های مختلف، است.

- نمادهای یادمانی شیرسنگی

از جمله عناصری که در مردم‌نگاری تاریخی نقش قابل‌اعتنایی دارند، سنگ‌مزارهاست. یادمان‌های شیرسنگی نمونه ماندگاری از این نوع است. براساس نوشته‌های تناولی، دامنه‌های زاگرس و البرز غربی را باید زادگاه شیرسنگی دانست که بیشترین تجمع آن‌ها در استان چهارمحال بختیاری و خوزستان بوده است (تناولی، ۱۳۸۸: ۲۷-۱۲). تناولی از سنگ‌مزار شیرسنگی با عنوان «مجسمه» یاد کرده است (همان، ص ۵۰). در منطقه خوزستان، پرتعدادترین شیرهای سنگی در مزارستان شهسوار دیده شده است. براساس گزارش میراث فرهنگی شهرستان ایذه و هم‌چنین شمارش میدانی نگارندگان در مزارستان آن، در حال حاضر، ۵۰ مجسمه شیرسنگی وجود دارد که از این تعداد ۳۰ عدد سالم و ۲۰ عدد واژگون یا شکسته است. تصویر ۱، پراکندگی شیرهای سنگی این مزارستان را نشان می‌دهد. پراکندگی، هم‌جهت بودن و نوع آرایش شیرهای سنگی، همان‌طور که در تصویر عمومی مزارستان شهسوار دیده می‌شود، آنان را به مثابه محافظان بیدار مزارستان نمایش داده است. شیرهای سنگی مزارستان شهسوار در اندازه‌های کوچک و بزرگ و شکل‌های متنوع، با دست‌ها و پاها جدا از هم و نیز به هم پیوسته دیده می‌شوند. در تصاویر ۴ و ۵ نمونه‌ای از هر دو نوع دیده می‌شود. به گفته مؤمنی، بزرگی و کوچکی شیرسنگی و منقوش بودن آن در اغلب موارد رابطه‌ای مستقیم با توان مالی متوفی داشته است (مؤمنی، ۱۳۹۹). در میان شیرهای سنگی ایذه، نمونه خاصی وجود دارد که شیرسنگی و سنگ‌مزار یک پارچه با هم تراشیده شده‌اند (تصویر ۶). براساس مقایسه‌ای که میان شیرهای سنگی مناطق مختلف ایران هم‌چون: اصفهان، چهارمحال بختیاری، هفشجان، فریدن، بافت چهارمحال، فارس، سوسن ایذه، با استناد به کتاب سنگ‌قبر تناولی، انجام شده است؛ شیرهای سنگی مناطق مختلف، با وجود تشابه، تفاوت‌هایی نیز با یک‌دیگر دارند. شیرهای سنگی مزارستان شهسوار، با وجود برخی تشابهات با شیرهای سنگی دیگر نقاط، با نزدیک‌ترین شیرهای سنگی منطقه خود، یعنی روستای سوسن ایذه، نیز تفاوت‌هایی دارند. شیرهای سنگی مزارستان شهسوار،

عموماً، دارای سری گرد، یال گردن و حالتی بدوی و آمیخته با آرایش دفاعی و تهاجمی هستند.

شیرهای سنگی را به لحاظ کیفیت و تکنیک اجرایی می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد؛ گروه نخست، شیرهای سنگی شهرهای بزرگی چون اصفهان و شیراز؛ و گروه دوم، شیرهای سنگی مناطق غیرشهری چون گذرگاه‌های ایلی و نشست‌گاه‌های موقت یا مناطق روستایی هستند. شیرهای سنگی مناطق شهری، خوش‌تراش، صیقلی، دارای جزئیات و نقوش بیشتر و تا حدودی واقعی‌تر (رئال) هستند و برخی از آن‌ها به مثابه، شیرهای واقعی با نهایت دقت تراشیده شده‌اند؛ درحالی‌که شیرهای سنگی مناطق روستایی و ایل‌گذرها، شیرها، اغلب بدوی، انتزاعی و با ماهیت طبیعی سنگ قرابت بیشتری دارند. شیرهای سنگی مزارستان شهسوار ایذه از دسته دوم‌اند. بر روی شیرهای سنگی مزارستان شهسوار نوشتار معرفی متوفی و تصاویری حک شده است که در ادامه درباره آن‌ها توضیح داده می‌شود.

- عناصر تصویری و نمادین شیرسنگی

به گفته تناولی، شیرهای سنگی نمایش‌گر شجاعت و جوان‌مردی بودند و برگور پهلوانان نیک‌نام و جوان‌مردان گذاشته می‌شدند تا سرمشق دیگران باشند (تناولی، ۱۳۸۸: ۷). بر این اساس، نقش جنگاوران، سلحشوران، شجاعان و از خودگذشتگان که با عناصر مختلف انسانی، حیوانی و طبیعی در مبارزه‌اند، در بافت زندگی ایلی، بیشتر معلوم می‌شود. شیرهای سنگی، علاوه بر این‌که خود نمادی یگانه و شاخص‌اند، بر بدنه برخی از آن‌ها عناصر بصری دیگری حک شده است. عناصر نمادین شیرهای سنگی مزارستان شهسوار ایذه بر پهلوهای آن‌ها حک شده است. تفنگ یا تپانچه، شمشیر، خنجر، گرز، قمه و تصویری از یک شکل ستاره‌مانند سه‌پر است که در بالای تصویر تفنگ شده است. ویژگی خاص شیرهای در تصویر ۴، عناصری چون سنگی مزارستان شهسوار ایذه، حک عناصر و آلات مرتبط با جنگ و جنگاوری بر پهلوهای شیر است که پیش‌تر از آن‌ها یاد شد؛ درحالی‌که بر بدنه شیرهای سنگی مناطق دیگر، به ویژه مناطق شهری، از خصوصیات دیگر متوفی، چون تقیّد به مذهب، تصاویری حک شده است.

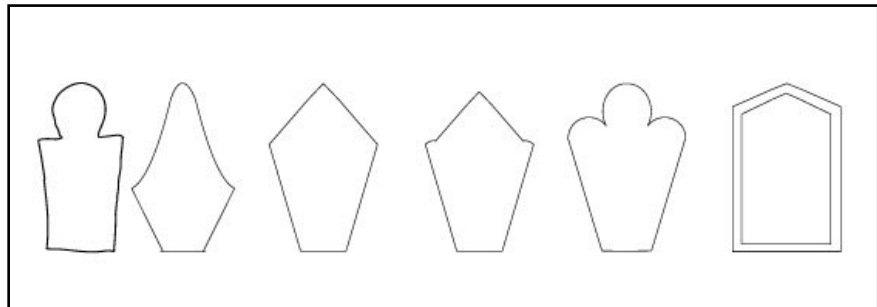
- نوشتار شیرهای سنگی

نوشتار سنگ مزارهای شیرسنگی شهسوار که معرف هویت متوفی است، بر کمر یا پشت آن‌ها حک شده و با خطی ترکیبی نوشته شده است. در برخی سنگ‌ها، این نوشتار به طور افقی از کمر تا انتهای دم در دو سطر نوشته شده است (تصویر ۷). در برخی دیگر از سنگ‌ها، از روی کمر، از انتهای پهلو راست شروع شده و تا پهلو چپ در چند سطر زیرهم نوشته شده است.

- سنگ‌مزارهای ایستاده (نشاندۀ شده)

به گفته نورالهی و علی‌لو، ایجاد سنگ‌نگاره‌های مزاری میان ساکنین زاگرس

سابقه‌ایی طولانی دارد. مردم این مناطق برای تزئین گوردخمه‌ها و کاخ‌های خود و ثبت حوادث و یادمان‌های تاریخی و... از نقوش برجسته و کنده‌کاری‌ها استفاده می‌کردند (نورالهی و علی‌لو، ۱۳۹۵: ۱۵۲-۱۰۷). در مزارستان شهسوار نیز چنین تصاویری، اغلب، در سنگ‌مزارهای ایستاده دیده شده است. سنگ‌های ایستاده مزارستان شهسوار دارای اشکال مختلفی است. شکل ۱، برخی از گونه‌های این سنگ‌مزارها را نشان می‌دهد. این سنگ‌ها، دو رو حکاکی شده‌اند. سمت رو به مزار این سنگ‌ها، اغلب، متنی نوشتاری است که مبین خلاصه هویت سجلی متوفی است و بر روی آن نام پدر (ولد بنت) و سال وفات حک شده است؛ هم‌چنین سمت پشتی بیشتر این سنگ‌ها دارای تصاویری نمادین است که هویت شغلی، علایق، جنسیت یا مسائل روزمره شخص متوفی را مشخص کرده است.



► شکل ۱: نمونه اشکال کلی سنگ‌های ایستاده مزارستان شهسوار ایذه (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Pl. 1: Some sample of writing contexts Standing petroglyphs of Shahsavar cemetery (Authors, 2021).

- تصاویر و آرایه‌های سنگ‌مزارهای ایستاده

سنگ‌مزارهای ایستاده مزارستان شهسوار، اغلب، سنگ‌هایی بزرگ در ابعاد تقریبی ۸۰×۶۰ و دارای ضخامتی حدود ۱۰ سانتی‌متر هستند که به صورت نشانده در زمین، با اشکالی غالباً محرابی‌شکل، در اندازه‌های مختلف، دیده می‌شوند. شکل قسمت بالایی این سنگ‌ها متنوع است، اما قسمت پایین آن‌ها (قسمتی که در زمین قرار می‌گیرد) به دلیل ایستایی و ماندگاری در بستر زمین، پهن‌تر و نامنظم تراشیده شده است.

تصاویر نقش بسته بر این سنگ‌ها، از لحاظ موضوعی، به پنج دسته تصاویر: انسانی، حیوانی، اشیای عبادی، اشیای کار و زندگی روزمره، اشیای شکار و دفاع تقسیم می‌شوند. بر روی این سنگ‌ها، تصاویری از: زن، کودک، بزکوهی، شیر، مهر نماز، گیوه^۴ (کفش) و اشیای کار و زندگی و شکار چون: شانه، کرکیت، ابزار نخ‌ریسی (پره)، قیچی، آفتابه (لگن)، تفنگ، شمشیر، سپر، خنجر، رکاب، تپانچه، باروت‌دان و تبر دیده شده است. به نظر می‌رسد، سنت حک اشیای روزمره بر مقابر، در مناطق مختلف کشور به ویژه منطقه زاگرس، از قدیم جریان داشته است. به نوشته نورالهی و علی‌لو، در دوره صفوی، سنت سنگ‌های مزاری با مفاهیم نمادین، مانند: شکار، عزا و جنگ، در زاگرس مرکزی و جنوبی رواج کامل داشته است (نورالهی و علی‌لو، ۱۳۹۵: ۱۵۲-۱۰۷). این نوع سنگ‌مزارها دارای اشکالی بعضاً تراش خورده به صورت حرفه‌ای هستند و برخی دیگر از آن‌ها نیز به صورت ابتدایی منقوش و حکاکی شده‌اند. حریم قسمت تصویری این سنگ‌ها بعضاً با قابی در دور سنگ

مشخص شده است. این شکل از سنگ مزارها در برخی از نقاط دیگر ایران، از جمله مزارستان «بزلر» هفشجان نیز دیده شده است. در هرکدام از این سنگ‌ها، به سلیقه سنگ تراش یا احتمالاً سفارش دهنده، سطح تراش خورده یا منقوش سنگ یا قاب و شیوه اجرایی آن متفاوت بوده است. بر سطح سنگ مزارهای ایستاده، معمولاً تصاویری بدون ترکیب‌بندی خاصی کنده‌کاری شده است.

تصویر ۸، سنگ‌مزاری ایستاده است که یک شانه دو طرفه، قیچی، کرکیت و کفش زنانه بر آن حک شده است. همان‌گونه که در این سنگ‌مزار دیده می‌شود، عناصر تصویری حک شده فاقد اصول ترکیب‌بندی هستند. تصویر ۹، سنگ ایستاده دیگری است که مانند سنگ‌های دیگر نوکی تیز دارد و بر سطح آن تصویری از یک کرکیت و شیء ناخوانای دیگر دیده می‌شود. تصویر ۱۰ نیز تصویری خطی از یک خنجر و سپر جنگی است. تصویر ۱۱ نیز سنگ ایستاده‌ای است که نقش یک خنجر، تبر، تفنگ و احتمالاً سپر جنگی بر سطح آن کنده شده است. تصویر ۱۲، سنگ دیگری است که حک نقوش آن کیفیت چندانی ندارد. در این سنگ نشانده، تصویر یک بزکوهی و تفنگ دیده می‌شود. تصور می‌شود متوفای این مزار شکارچی بوده باشد. نوع جای‌گذاری تصاویر و روش اجرایی سنگ‌های ایستاده‌ای که تاکنون از نظر گذشت، این گمان را تقویت می‌کند که کنده‌کاری این‌گونه سنگ‌ها به وسیله کسانی صورت گرفته که تسلط چندانی بر طراحی تصاویر، نداشته‌اند.

در تصویر ۱۳، قاب دور سنگ و تصاویر درون آن به شکل برجسته حک شده است. بر سطح اصلی این سنگ سه تصویر برجسته شده است که تصویری از یک زن در بالا و تصویر شانه‌ای دو طرفه در زیر پای وی و یک قیچی در کنار آن دیده می‌شود. این تصویر از بالا و مرکز قاب شروع شده و به سمت چپ قاب متمایل شده است. فضای منفی باقی مانده این سنگ از فضای مثبت آن بیشتر است. به نظر می‌رسد سنگ تراش این اثر، مانند آن چه تاکنون دیده شد، با مناسبات ترکیب‌بندی چندان آشنا نبوده، اما بر تکنیک کاری خود که همان سنگ تراشی است، مسلط بوده است. تصویر ۱۴، که تصاویر نمادین آن مردانه است، از بالا به پایین، تصویری از مهر نماز، شانه یک طرفه، خنجر همراه با سپر، تفنگ، تبر و آفتابه است. تمام سطح سنگ این مزار از بالا به پایین پر از تصویر و فاقد فضای خالی است. تصویر ۱۵، تصویر سنگ مزار ایستاده دیگری است که قاب دور آن متفاوت از دو سنگ قبلی با کمی فاصله از لبه سنگ شروع شده است. در این سنگ که بخشی از فضای دور آن خالی مانده، تصویری از مهر نماز، شانه دو طرفه، کرکیت، قیچی و تصویری شبیه به دوک نخ‌ریسی دیده می‌شود.

تصویر ۱۶، سنگ‌مزار نشانده دیگری است که تصویر حک شده بر آن مشابه مردی نوجوان فاقد هویت پوششی است. این تصویر بدون قاب و در مرکز سنگ مزار حجاری شده است. تصویر ۱۷، که پشت و روی یک سنگ مزار است، به لحاظ بصری و ترکیب‌بندی هنری، یکی از نمونه‌های خاص سنگ‌های ایستاده این مزارستان است. در این تصویر درحالی‌که نوشتار رو به مزار این سنگ به شکل محرابی به دور و مرکز آن و به طور عمودی حکاکی شده است، تصویر پشت آن با



▲ تصویر ۸: تصویری از شانه دو طرفه، قیچی، کرکیت و کفش زنانه (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 8: An image of a Two-sided shoulder, scissors, Karkit, and women's shoes. (Authors, 2021).

▲▲ تصویر ۹: تصویری از کرکیت و دیگر تصاویر نامشخص (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 9: An image of a Karkit and other pictures Unknown (Authors, 2021).



▲ تصویر ۱۰: تصویری از شمشیر و سپر جنگی (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 10: An image of a sword and shield (Authors, 2021).

▲▲ تصویر ۱۱: تصویری از شمشیر، تبر، تفنگ و سپر (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 11: An Image of sword, axe, gun and shield (Authors, 2021).



▲ تصویر ۱۲: تصویری از پازن و تفنگ (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 12: An Image of guard and gun (Authors, 2021).

▲▲ تصویر ۱۳: نمونه‌ای از سنگ تراش خورده ایستاده که تصویری از یک زن، شانه دوطرفه و قیچی در آن دیده می‌شود (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 13: An samples of carved stone Standing as an image of a woman, double shoulders and scissors can be seen in it (Authors, 2021).



▲ تصویر ۱۴: تصویری از مهر، شانه، شمشیر با سپر، تفنگ، تبر، آفتابه (لگن)، سال درج شده بر روی سنگ، ۱۳۲۰ هـ.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 14: An Image of seal of prayer, comb, sword with shield, gun, axe, sunbed (hip): Year printed on the stone, 1320 Ah (Authors, 2021).

▲▲ تصویر ۱۵: تصویری از مهر، شانه دوطرفه، قیچی، کرکیت و دوک نخ‌ریسی، سال درج شده بر روی سنگ، ۱۳۴۰ هـ.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 15: An Image of seal of prayer, double shoulders comb, scissors, cricket, hook and: Year printed on the stone, 1340 A.h (Authors, 2021).

بیان بصری گرافیکی کمینه (مینمال)، با حداقل عناصر، دین‌دار بودن متوفی را که جزو ارزش‌های جاری این مردم بوده، بیان کرده است.

بخش پشت بیشتر سنگ‌های ایستاده این مزارستان با دو روش اجرایی حکاکی شده است. یکی اجرای خطی نقش‌ها در سطح سنگ، بدون در نظر گرفتن قاب برای آن‌ها، مانند تصاویر ۸ و ۹ و دیگری خراشیدن سنگ و خالی کردن دور تصویر با در نظر گرفتن قاب دور آن، مانند تصاویر ۱۳ و ۱۴.

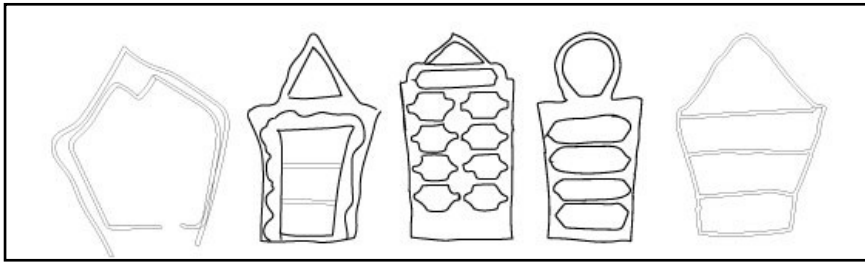
بر اساس آنچه تاکنون دیده شد، ترسیم عناصر نمادین، که بازنمای فضیلت‌ها و ملکات انسانی بوده، بر سنگ‌های مزار، در نزد مردم این منطقه، اعتباری ویژه داشته است. در واقع مکنونات این مردم در غالب عناصر نشانه‌ای نمایه‌ای (عناصری که به گونه‌ای مجاورت متوفی را با برخی از ارزش‌های انسانی به نمایش می‌گذارند) بازنمایی شده است. آنچه تاکنون از تصاویر این مزارستان دیده شد، تک‌نگاره‌های کنار هم و فاقد هرگونه روایت پیوسته و دنباله‌دار بوده است.

- نوشتار سنگ‌مزارهای ایستاده

خطوط نوشتاری سنگ‌مزارهای ایستاده مزارستان شهسوار ایذه که در سمت داخل سنگ و رو به مزار حک شده، به طور خلاصه، مبین هویت متوفی و دربرگیرنده نام، نام پدر و سال درگذشت وی بوده است. این متون در میانه طرح‌ها و شکل‌های متنوعی حکاکی شده‌اند. در نوشتار این سنگ‌ها، گاهی نصف کلمه در سطر بالا و نصف دیگر آن در سطر پایین حک شده است. با وجود این‌که این خطوط به طور کامل از قواعد خطی هیچ‌یک از قلم‌های حروف ایرانی پیروی نمی‌کند، اما در ترکیب با زمینه و نقوش اطراف، شکلی از هنر ایرانی اسلامی را بازنمایی کرده و فضای کلی آن‌ها نزدیک به کتب ادعیه و تاحدودی متون طلسم است. شکل ۲، فضای کلی زمینه برخی از این سنگ‌ها را نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد طرح اولیه این نوشتار، کار ملاهای محلی باشد. در کنار برخی از اعداد تاریخ وفات این سنگ‌ها، نقطه‌هایی دیده می‌شود مانند آنچه آموزش‌دهندگان برای آموزش خوشنویسی و تناسب قلم با اندازه نوشتار در خوشنویسی سنتی به کار می‌برند. این نقطه‌ها در سنگ‌نگاره‌های دیگر مناطق ایران نیز مشاهده شده است. در مجموع، در میان سنگ‌مزارهای مناطق مختلف زاگرس، از جمله زاگرس مرکزی و جنوبی، مشابهت‌های متعددی وجود دارد. متون نوشتاری غالب سنگ‌های ایستاده، در قابی شبیه به کتیبه، از راست به چپ نوشته شده و سطرهای آن زیرهم از بالا به پایین قرار گرفته‌اند. موارد متنوع دیگری هم وجود دارد که نوشتار سنگ‌ها به شیوه‌ای مشابه مرقوله‌نویسی ایرانی، از سمت راست به طرف بالا صعود کرده است. شکل ۳، نمونه‌ای از نوشتار سنگ‌های ایستاده است.

- سنگ‌مزارهای خوابیده یک پارچه تاج‌دار (گهواره‌ای)

سنگ‌مزارهای خوابیده تاج‌دار مزارستان شهسوار نمونه کاملی از یک اثر حجمی محیطی هستند. در برخی از نمونه‌های این‌گونه سنگ‌ها، به جز سطح روی



▲ شکل ۲: برخی از نمونه‌های زمین‌های نوشتار سنگ‌نگاره‌های ایستاده مزارستان شهسوار ایذه (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Pl. 2: Different shapes of standing stones Shahsavar cemetery (Authors, 2021).



شکل ۳: نمونه‌ای از شکل نوشتار بازسازی شده و نیز زمین سنگ‌مزارهای ایستاده نوشتاری (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Pl. 3: Some samples of a reconstructed text form and also the ground of standing grave-stones with inscriptions (Authors, 2021).

سنگ، غالب قسمت‌های آن کار شده و مجموعه کاملی، شامل نوشتار تصویر، قاب و حاشیه، در سطوح مختلف با برجستگی‌های خاص در آن‌ها دیده می‌شود. ملایم‌سازی تیزی‌های سنگ با تزئین نیز بخش دیگری از کار انجام شده بر روی این سنگ‌هاست (شکل ۴).

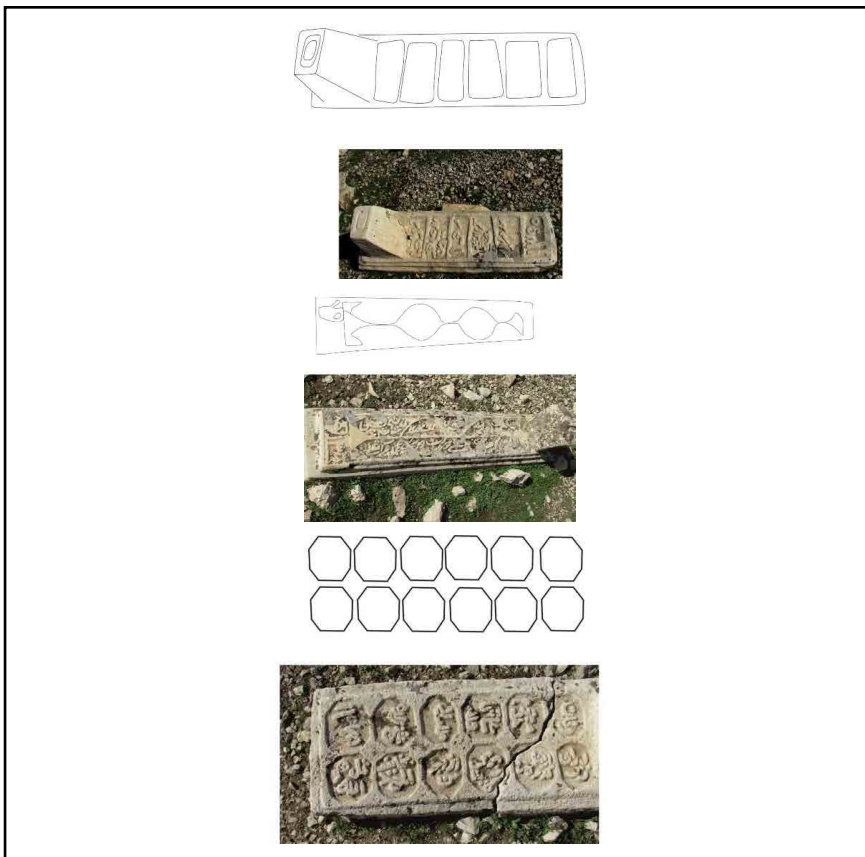


▲ تصویر ۱۶: تصویری از یک نوجوان. سال درج شده بر سنگ ۱۳۱۰ ه.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 16: A picture of a teenager. The year written on the stone is 1310 Ah year (Authors, 2021).

▲▲ تصویر ۱۷: تصویری از یک مهر و دو پای ایستاده بر نماز در قابی محرابی شکل با بیان بصری زیبا (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 17: An image of a seal and two standing feet on prayer in an altar-shaped frame with visual expression Beautiful (Authors, 2021).



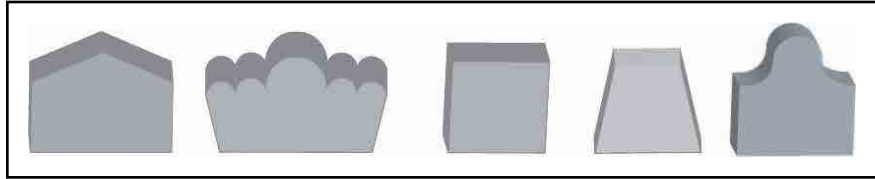
شکل‌های ۴: نمونه‌های نقش، تاج و شکل جای نوشتار سنگ‌مزارهای خوابیده (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Pl. 4: An example of pattern, Crown And The shape of the place of writing is the age of sleeping ghosts (Authors, 2021).

این نوع سنگ‌ها، اغلب، در اندازه، ضخامت و جنسیت متفاوت‌اند و به صورت یک پارچه تاجی در بالای سر دارند. نوع تاج غالب این سنگ‌ها مانند شکل ۵ است؛ هم‌چنین، تصاویر ۱۸ تا ۳۱ از این نمونه‌اند. برخی از این تاج‌ها، مانند تاج عکس ۱۸، کوتاه است. تاج‌های کوتاه که طول و عرضی نزدیک به هم دارند، مانند یک حجم خودنمایی کرده‌اند. برخی دیگر از سنگ‌ها، مانند تصویر ۲۴، تاجی بلند دارند.

► شکل‌های ۵: برخی از نمونه‌های سه‌بعدی تاج‌های متصل به سنگ‌مزارهای خوابیده (نگارندگان، ۱۴۰۰).

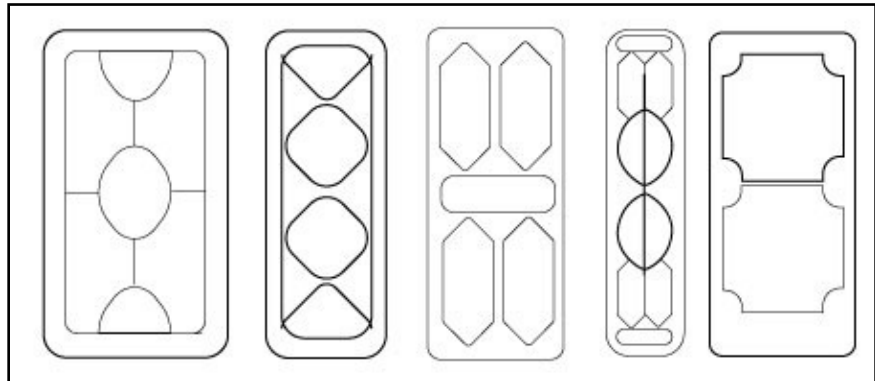
Pl. 5: Some samples 3D crowns attached to tombstones Sleeping (Authors, 2021).



تاج‌های بلندتر سنگ‌مزارهای خوابیده، اغلب، ضخامت کمتری دارند. در این سنگ‌ها، قسمت‌های خوابیده به معنای واقعی امروزی سنگ‌مزارند؛ به این معنی که نوشتار این سنگ‌ها مبین هویت نامی و نسبی متوفی و توصیف‌های مختصر مربوط به وی هستند.

► شکل ۶: نمونه نقی‌ش و شکل جای نوشتار سنگ‌مزارهای خوابیده (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Pl. 6: pattern and shape Place of writing on the tombstones (Authors, 2021).



وزن برخی از این سنگ‌مزارها، افزون بر ۱۵۰ کیلوگرم است. با توجه به نوع نوشتار سنگ‌های مزار خوابیده و تزئینات دور آن‌ها، به نظر می‌رسد حکاکان این سنگ‌ها مهارت و خلاقیت بیشتری در کار خود داشته‌اند. وجود طرح‌های هندسی تزئینی زیبا در این نوع سنگ‌ها که برخی از نمونه‌های آن در شکل ۶ دیده می‌شود، از این جمله است.

به دلیل تنوع جنس سنگ، سنگ‌مزارهای مزارستان شهسوار، با گذشت زمان، برخی عناصر نوشتاری آن‌ها دچار فرسایش، شکستگی یا پرشدگی حروف شده و به این علت خوانایی آن‌ها دچار مشکل شده است.



▲ تصویر ۱۸: سنگ‌مزار خوابیده با تصویری از شیر، گرز و شمشیر، در قسمت کف همین سنگ تصویر مردی شکارچی دیده می‌شود (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 18: sleeping tombstone with a picture of a lion, mace and sword. The same in the floor The image of a hunting man can be seen on the stone (Authors, 2021).

- شرح تصاویر و تزئینات سنگ‌مزارهای خوابیده یک پارچه تاج‌دار (گهواره‌ای) تصاویر ۱۸ تا ۲۲ بخشی از سنگ‌مزارهای خوابیده اصطلاحاً تاج‌دار است. تصویر بزکوهی با شاخ‌های کشیده، مرد شکارچی، آفتابه (لگن)، شانه دوطرفه و یک طرفه، کرکیت، مهر و تصویری درخت مانند که تاکنون در سنگ‌مزارهای این مزارستان فاقد



تصویر ۱۹: سنگ‌مزار خوابیده بدون نوشته با تصاویری از شمشیر و آفتابه و یک تصویر نامشخص (نگارندگان، ۱۴۰۰). ◀

Fig. 19: Sleeping tombstone without writing with pictures of sword and sun and a picture unknown (Authors, 2021).



تصویر ۲۰: تصویری از شمشیر، تفنگ و شیئی دیگر، سال درج شده بر روی سنگ، ۱۲۳۴ ه.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۰). ◀◀

Fig. 20: A picture of a sword, a gun and an object other. Year entered on Stone, 1234 Ah (Authors, 2021).



تصویر ۲۱: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده بدون نوشته با تصویری شبیه به چرخ (نگارندگان، ۱۴۰۰). ◀

Fig. 21: A picture of a sleeping tombstone, without inscription. With an image similar to a wheel (Authors, 2021).



تصویر ۲۲: تصویری از کرکیت در روبه‌رو و تصویری از شانه بر سطح سنگ (نگارندگان، ۱۴۰۰). ◀◀

Fig. 22: An image of a Karkit in front and an image of a shoulder on a stone surface (Authors, 2021).



تصویر ۲۳: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده با تصویری نامشخص (شبه‌ستاره) بر تاج آن. سال درج شده بر سنگ، ۱۳۵۳ ه.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۰). ◀

Fig. 23: An image of a sleeping tombstone with an indistinct image (like a star) on its crown. The year inscribed on the stone is 1353 Ah (Authors, 2021).



تصویر ۲۴: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده با تصویری از کرکیت بر تاج آن (نگارندگان، ۱۴۰۰). ◀◀

Fig. 24: An image of a sleeping tombstone with an image of a karkit on its crown (Authors, 2021).

► تصویر ۲۵: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده با دو تاج پیوسته. این سنگ از نمونه‌های خاص سنگ خوابیده با دو تاج است (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 25: An image of a sleeping tombstone with two continuous crowns. This stone is a special example. It is a sleeping stone with two crowns. script (Authors, 2021).

►► تصویر ۲۶: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده با طرح نوشتاری متفاوت (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 26: An image of a sleeping tombstone, with a different script (Authors, 2021).

►► تصویر ۲۷: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده با طرح نوشتاری متفاوت، سال درج‌شده بر سنگ ۱۳۷۰ ه.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 27: An image of a sleeping tombstone, with a different writing design. The inserted year is 1370 Ah (Authors, 2021).



سابقه بوده، مجموعه تصاویر و عناصر نمادین سنگ‌های خوابیده این مزارستان هستند.

تصویر ۲۱ با شکلی چرخ‌مانند، تصویری است که در این مزارستان، تنها یک نمونه از آن دیده شده است. مفهوم این تصویر بر نگارندگان معلوم نیست. به نظر می‌رسد، این نماد تحت تأثیر مزارستان‌های دیگر باشد. در مجموع، سنگ‌نگاره‌های خوابیده، به لحاظ روش اجرایی و ترکیب‌بندی تنوع بیشتری داشته‌اند و این تنوع در طرح، نقش، تاج و تاحدودی نوشتار آن‌ها دیده شده است. تزئینات سنگ‌های خوابیده در ترکیب با متن و نیز حاشیه آن‌ها دیده شده است. در برخی از این سنگ‌نگاره‌ها، از تمامی فضا برای حک تصویر استفاده شده و در برخی دیگر، بخشی از فضا دارای تصویر است. در میان سنگ‌مزارهای خوابیده تاج‌دار، تصویر ۲۵، با دو تاج سنگی مصورکنار هم نمونه‌ای خاص در این سنگ‌هاست؛ هم‌چنین، تاج تصویر ۳۱، دارای شکلی خاص است که در این مزارستان کمتر دیده شده است. نقش این سنگ تصویری از یک گیاه است که نوع آن برای نگارندگان مشخص نشد. نوع حجم‌پردازی، تراش خاص تصاویر و برجسته‌سازی سطوح مختلف در این سنگ، نشان از نهایت تسلط سنگ‌تراش به کار خود دارد.

سنگ‌مزارهای خوابیده، نسبت به انواع دیگر سنگ‌مزارهای مزارستان شهسوار، از تنوع بیشتری برخوردارند. این سنگ‌ها، علاوه بر عناصر اصلی نوشتار و تصویر، دارای آرایه‌های متعدد، با ظرافت هنری و پرداخت دقیق‌تر در احجام، حاشیه و اطراف خطوط هستند. این عناصر تداعی‌کننده سنت بصری کتاب‌آرایی ایرانی است. شکل ۶، نمونه‌هایی از برخی از انواع اشکال تزئینی این سنگ‌نگاره‌هاست که به دور خطوط نوشتاری دیده می‌شوند.

- نوشتار سنگ‌مزارهای خوابیده تاج‌دار

در تصاویر ۲۳ تا ۳۱، نوشتار سنگ‌مزارهای خوابیده شهسوار دیده می‌شود. این سنگ‌مزارها به لحاظ ترکیب‌بندی و روش اجرا متنوع‌اند. در این سنگ‌نگاره‌ها، به‌طور کامل، از فضای سنگ و عناصر مثبت و منفی آن بهره‌گیری شده است. برخی



از این ترکیب‌بندی‌ها، مانند تصاویر ۲۶ و ۲۷، سرشار از شأن و صفات هنری‌اند. گمان می‌شود خطوط نوشتاری این سنگ‌نگاره‌ها، مانند دو گروه بررسی‌شده پیشین، از هیچ‌کدام از اقلام خطوط مرسوم ایرانی پیروی نمی‌کند. «محرابی هفشجانی» این نوع خطوط را «خطوط ملامحلی» نامیده است (محرابی هفشجانی، ۱۳۹۷). در انتهای نوشته‌های برخی از سنگ‌مزارهای خوابیده، تصاویر نمایه‌ای مرتبط با علایق و یا خصوصیات متوفی حک شده است. در تصویر ۲۷، تصویر یک آفتابه (لگن) دیده شده است. نوشتار سنگ‌های خوابیده یک پارچه ایستاده شکل‌های متنوعی دارد. به نظر می‌رسد حکاک این سنگ‌ها، با نهایت آزادی و بدون محدودیت خاصی، مطابق آنچه در شکل ۶ ملاحظه شد، نوشتار را حکاکی کرده است. تمام قسمت‌های برخی از سنگ‌های خوابیده یک پارچه اعم از: سطح سنگ، کناره‌ها، تاج و پهلوهای آن، نوشته، تصویر یا تزئین دارد. در این سنگ‌مزارها، تلفیقی زیبا از نوشتار و برخی از عناصر جدید خطی تزئینی دیده می‌شود. صداقت و راحتی نوشتار و استفاده از تمام فضای سنگ با ترکیبی از عناصر مثبت و منفی از ویژگی این سنگ‌مزارهاست.

بحث و تحلیل

اگرچه غالب مزارستان‌های سنگی ایران از عناصر محیطی اطراف خود به‌عنوان سنگ‌مزار استفاده کرده‌اند؛ اما مزارستان شهسوار ایذه، با عناصر سه‌گانه شیرسنگی، سنگ‌های ایستاده و خوابیده یک پارچه (گهواره‌ای)، به لحاظ تاریخی و هنری، در کنار سایر آثار تاریخی این شهرستان، چون «کول فرح»، «خنک اژدر» و «اشکفت سلمان»، این شهر را به موزه‌ای روباز تبدیل کرده و جلوه‌ای دیگر از کارستان فرهنگ و هنر ایرانی را در زاویه جنوب‌غربی ایران به‌نمایش گذاشته است. این مزارستان بیش از آن‌که بازنمای نشانه‌های فرهنگی باشد، نشان‌گر آثار محیطی همگن و همسان موافق با محیط اطراف و تداوم سنت بصری ترسیم عناصر نمادین بر

▲ تصویر ۲۸: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده با نوشتاری متفاوت، تاریخ این سنگ ۱۳۱۱ ه.ق. است (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 28: An image of a sleeping tombstone with a different writing, the date of this stone is 1311 Ah (Authors, 2021).

▲ ▲ تصویر ۲۹: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده با طرح نوشتاری و تاج متفاوت. بر روی تاج این سنگ تصویری از مهر و شانه مردانه دیده می‌شود. سال درج‌شده بر سنگ ۱۳۲۱ ه.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 29: An image of a sleeping tombstone with a different writing design and crown. on the crown this stone can be seen as an image of a seal and a shoulder. The year written on the stone is 1321 Ah (Authors, 2021).

▲ ▲ ▲ تصویر ۳۰: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده با طرح نوشتاری و تاجی متفاوت، سال درج‌شده بر سنگ ۱۲۷۰ ه.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 30: An image of a sleeping tombstone with a different writing design and crown. year on the stone is 1270 Ah (Authors, 2021).

▲ ▲ ▲ ▲ تصویر ۳۱: تصویری از یک سنگ‌مزار خوابیده با طرح نوشتاری و تاجی متفاوت، برای زنان که به نظر می‌رسد این تاج مبین جنسیت باشد (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 31: An image of a sleeping tombstone with a different writing design and crown, this crown seems to indicate gender (female). (Authors, 2021).

مزارهاست که حداقل در ۵۰۰ سال گذشته، در مناطق مختلف ایران، به‌ویژه منطقه زاگرس مرکزی و جنوبی، با تشابه و تمایزهایی جریان داشته است. سنت گذاشتن عناصر نمادین مرتبط با شغل افراد، به گفته نورالهی و علی‌لو، در منطقه زاگرس مرکزی، مانند: شمال خوزستان، لرستان، غرب ایلام، استان فارس، بوشهر و دیگر مناطق نزدیک به این‌ها، قدمتی بیش از چند قرن دارد (نورالهی و علی‌لو، ۱۳۹۵). این سنت در منطقه زاگرس جنوب‌غربی و ساکنین آن، مردم بختیاری، با ملاحظات ویژه منطقه‌ای تداوم یافته است. چرایی مکان‌یابی مزارستان شهسوار معلوم نشده است، اما به نظر می‌رسد حضور این عناصر نمادین با قدمتی حدود ۴۰۰ سال در پای سنگ‌نگاره عیلامی تقریباً ۳۰۰۰ هزارساله، انتخابی هوشمندانه بوده و گونه‌ای از پیوستار فرهنگی دوران پیش از اسلام و پس از آن را در این منطقه نشان می‌دهد. براساس تقسیم‌بندی نشانه‌ها که «پیرس»^۵، انجام داده و نشانه‌شناسان بعدی چون «دانسی» هم به آن استناد کرده‌اند (دانسی، ۲۰۰۳: ۷۶)، نشانه‌ها به سه گونه شمایی (تصویری عین‌به‌عین)، قراردادی (نمادین) و نمایه‌ای (براساس مجاورت و هم‌نشینی) تقسیم می‌شوند. نشانه‌های به‌کاربرده بر مزار درگذشتگان مزارستان شهسوار هم در هر سه دسته عناصر شمایی، قراردادی و نمایه‌ای قابل تقسیم‌بندی‌اند؛ در جدول ۱، به آن‌ها اشاره شده است. تصاویر مرد بر مزار مرد و زن بر مزار زن نمونه‌ای از نشانه شمایی است و شیرسنگی نماد قراردادی مردان شجاع ایل است؛ هم‌چنین عناصر روزمره شغلی و کسب‌وکار حک شده بر روی سنگ‌مزارها عنصری نمایه‌ای است که از مجاورت متوفی (هنگامی که در حیات بوده است) با برخی مشاغل بازنمایی شده است. از این‌رو، می‌توان حک عناصر نمایه‌ای شغلی بر مزارها را تاحدودی واقعی‌تر و عناصر نمادین قراردادی چون شیرسنگی را تاحدودی احساسی دانست؛ البته عنصر نمادین شیرسنگی در کشاکش نظام ایلی که همواره درگیر حفظ قلمرو چراگاهی یا حکومت‌های وقت و نیز گاهی با رئیس قبایل یا با عناصر طبیعت بوده، معنا می‌یابد؛ همان‌گونه که «کاکاوند» (۱۴۰۱: ۳۸) نیز گفته است، در هر دوره تاریخی متغیرهای مختلفی دلیل تکرار الگوهای رایج هستند؛ از این‌رو، نماد شیرسنگی که هم‌اکنون کاربرد دارد، ممکن است کارکرد گذشته را نداشته باشد.

چرایی عناصر نمادین مزارستانی، در این پهنه جغرافیایی، ریشه در مناسک سوگواری مردم ایذه و بافت جمعیتی غالب آن یعنی، ایل بختیاری دارد. نیاز به یک‌دیگر، هم‌پشتی در شرایط سخت اقلیمی، کوچ و مواجهه با عناصر مزاحم، هم‌چنین حمایت ویژه‌ای که در نظام‌های ایلی مرسوم بوده، زمینه‌ساز ارتباطات جمع‌کثیری از مردم با متوفی و بازماندگان آن بوده است. در چنین بافتی، نشان و یادمان بر متوفی اهمیتی ویژه می‌یافته است. این مسأله، با توجه به جغرافیای زیست این مردم، یعنی منطقه زاگرس، که سرشار از مخاطرات فراوان بوده، پررنگ‌تر بوده است. در سفرنامه‌هایی که به‌وسیله غربی‌ها تحریر شده است، همواره بر سختی‌ها و مشقت‌بار بودن محل کوچ این ایل و گذر از مناطق صعب‌العبور تأکید شده است. یکی از این سفرنامه‌نویسان «لایارد»^۶ است که حدود ۱۸۰ سال

جدول ۱: تقسیم‌بندی کلی موضوعی تصاویر مزارستان شهسوار ایذه (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 1: General thematic classification of images Cemetery Shaheswar Izeh (Authors, 2021).

ردیف	نوع نقش	محل حکاکی	نام نقش	نوع نشانه
۱	انسانی	سنگ مزارهای ایستاده و خوابیده یک‌پارچه تاج‌دار	نقش زن و کودک، مرد شکارچی	شمایلی
۲	حیوانی	سنگ مزارهای ایستاده و خوابیده یک‌پارچه تاج‌دار	نقش پازن، شیر	نمایه‌ای
۳	اشیای عبادی	سنگ مزارهای ایستاده و خوابیده یک‌پارچه تاج‌دار	مهر نماز	نمایه‌ای
۴	اشیای کار و زندگی	سنگ مزارهای ایستاده و خوابیده یک‌پارچه تاج‌دار	گیوه، شانه، کرکیت، پره (دوک)، قیچی، آفتابه (لگن)	نمایه‌ای
۵	اشیای دفاعی و شکار	شیرهای سنگی و سنگ مزارهای ایستاده و سنگ‌های خوابیده یک‌پارچه تاج‌دار	تفنگ، تپانچه، شمشیر، سپر، خنجر، رکاب، باروت‌دان، تبر	نمایه‌ای
۶	چرخ	سنگ مزارهای ایستاده و خوابیده یک‌پارچه تاج‌دار		نمادین
۷	تاج	شیرهای سنگی		نمادین

جدول ۲: نمادهای انسانی و اشیای عبادت. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 2: Human symbols and objects of worship (Authors, 2021).

نشانه مرد: به‌عنوان مظهر پارسایی و عبادت		نشانه: مرد جنگی		نشانه مرد: برای مزار مرد		نشانه زن: برای مزار زن	

جدول ۳: نمادهای حیوانی (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 3: Animal symbols (Authors, 2021).

۳. نشانه اسب برای مرد سوارکار استفاده می‌شده است.		۲. نشانه شیرسنگی به‌عنوان نماد بزرگی و شجاعت، فداکاری و از خودگذشتگی بر مزار درگذشتگانی با این ویژگی به‌صورت نمادین به‌کار می‌رفت.		۱. نشانه بزکوهی: بزکوهی یکی از دل‌مشغولی‌های شکار مردان بختیاری بوده است. شکارچی بزکوهی از اعتبار ویژه‌ای برخوردار بوده است.	

جدول ۴: نمادهای شکار و دفاع (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 4: Symbols of hunting and defense (Authors, 2021).

۴. نشانه سپر: ابزار دفاعی مردان ایل در زمان جنگ و درگیری.		۳. نشانه شمشیر: ابزاری دفاعی که مردان شجاع ایل از آن بهره می‌بردند.		۲. نشانه تپانچه: ابزاری دفاعی که مردان شجاع ایل از آن بهره می‌بردند.		۱. نشانه تفنگ: نماد جنگاوری. در مخاطرات مختلف و از جمله شکار از آن استفاده می‌شده است.	
۷. نشانه باروت‌دان: ابزاری که برای اسلحه سَرپر استفاده می‌شده است.		۷. نشانه تبر: ابزار دفاعی و کار و زندگی.		۶. نشانه گرز: ابزار دفاعی مردان و کوچ‌رو.		۵. نشانه خنجر: ابزار دفاعی مردان شجاع ایل.	

جدول ۵: نشانه‌های روزمره و اشیاء و کار و زندگی (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Tab. 5: Everyday signs and objects, work and life (Authors, 2021).

							
۴. نشانه قیچی: جزء وسایل قالی است و اگر بر روی قبر زن حکاکی شده باشد، نماد بافندگی است.		۳. نشانه پره دوک نخ‌ریسی یا به زبان محلی پره: از این ابزار برای تهیه نخ استفاده می‌شده و ابزاری زنانه است.		۲. نشانه شانه: نماد آراستگی مردانه و زنانه. شانه یک‌طرفه نماد مردانه است. همچنین از شانه دوطرفه برای جداسازی موهای حیوان پیش از نخ‌ریسی استفاده می‌شده است.		۱. نشانه کفش: گیوه یا پاپوش کار دست برخی از مردان بختیاری است.	
							
				۶. نشانه آفتابه و لگن: این ظرف که برای مجالس از آن استفاده می‌شده. نشانه مهمان‌نوازی و سفره‌داری بوده است.		۵. نشانه کرکیت: وسیله بافندگی برای قالی، گلیم و مانند آن است که عموماً به وسیله زنان انجام می‌گرفته است.	

جدول ۶: سایر نشانه‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Tab. 6: Other symptoms (Authors, 2021).

			
۲. نشانه تاج بر شیرسنگی: مفهوم آن بر نگارندگان مشخص نشده است.		۱. نشانه چرخ: مفهوم آن بر نگارندگان مشخص نشده است.	

پیش در جغرافیای زیست این مردم تردد داشته است و به این موضوع اشاره کرده است (لایارد، ۱۳۶۷: ۱۵۰-۶۸). شرایط زندگی ایلی و مواجهه با عناصر مزاحم انسانی، حیوانی و طبیعی، که پیش‌تر به آن‌ها اشاره شد، و درگیری با حکومت مرکزی که در دوره زمانی گذاشتن این سنگ‌مزارها در جریان بوده، مردان شجاع و از خودگذشته را همواره در مرتبه بالایی قرار می‌داده است؛ همچنین شکار حیوانات تیزپایی چون بزکوهی و مانند آن و پیگیری بر آن‌ها، موجب مرتبت و منزلت شکارچیان منطقه می‌شده است و مجسمه‌های شیرسنگی برآمده از چنین بافتی هستند.

براساس آن چه در جدول ۱ تا ۶ دیده شد، تصاویر نمادین جنگاوری، شجاعت، شکار و نوشتار عنصر مشترک سنگ‌های مزاری سه‌گانه شهسوار است. سایر عناصر نمادین هم چون عناصر کاربردی روزمره در زندگی آن مردم و نمادهای حیوانی و انسانی و هم چنین نمادی عبادی در مزارهای ایستاده و خوابیده به صورت مشترک دیده شده‌اند.

برخی از عناصر نمادین مزارستان شهسوار، مطابق با جنسیت، شغل، علاقه، تسلط و توانایی فردی بوده است. روایتی از «لایارد»، حدود ۱۸۲ سال پیش، هنگام

حضور در ایذه و عبور از مزارستانی که در آن امام‌زاده‌ای وجود داشته چنین است: «در اطراف این شهر گورستان بزرگی بود که مردم مردگان خود را در آن دفن می‌کردند. روی قبر بعضی از خوانین و افراد سرشناس سنگ‌قبرهایی به شکل شیر نصب کرده بودند و بر هر کدام نمونه‌هایی از ابزار جنگی، مانند تفنگ، شمشیر، نیزه و محفظه باروت دیده شده و بر روی سنگ‌قبر زن‌ها وسایل مورد استفاده خانم‌ها از قبیل شانه و غیره حکاکی شده بود» (لایارد، ۱۳۶۷: ۱۱۰). به غیر از جنگاوران، درمیان بخشی از مردم، شغل یا دل‌مشغولی، توانایی‌ها و نیز فعالیت‌های روزمره متوفی بر سنگ‌مزار منعکس می‌شده است. به گفته نورالهی و علی‌لو، درمیان ساکنین زاگرس مرکزی و جنوبی، دلاوری، جنگاوری و شکار به مثابه تمرین نظامی و مهمان‌نوازی و گشاده‌دستی، عفت و پاک‌دامنی، ایمان و اعتقادات مذهبی به‌گونه‌ای تفاخر و فضیلت بوده است؛ از این‌رو، این مردم مترصد بودند که به این نام شناخته شوند و به همین دلیل از نماد بهره‌گرفتند (نورالهی و علی‌لو، ۱۳۹۵: ۱۵۷-۱۰۷). در بافت ایلی و قومی، شجاعت و فداکاری و بازنمایی فضیلت‌های انسانی همواره بخشی از ویژگی‌های ایلخانی و خان‌زادگی بود.

در سنگ‌مزارهای سه‌گانه شهسوار، انواع تکنیک‌های حجم و مجسمه‌سازی، نقش‌برجسته و سنگ‌نگاری دیده شده است. در آثار سنگی این مزارستان، ترکیبی از سنگ و طرح حجمی و مانند آن با کیفیت بالا، متوسط و نیز بعضاً بدوی دیده شده است. در تصاویر ترسیمی و هم‌چنین نوشتاری، با توجه به آثار هم‌دوره و معاصر این سنگ‌مزارها، نوعی خام‌دستی آمیخته با شأن و صفای اثر طبیعی هم دیده می‌شود.

تزیینی‌ترین سنگ‌های مزارستان شهسوار، سنگ‌های خوابیده یک‌پارچه هستند که اغلب در متن و حاشیه آن‌ها تزییناتی متنوع همراه با نوشتار وجود دارد. در این مزارستان، عناصر تصویری حک شده و عناصر حجمی یادمانی مردانه و زنانه وجود دارد. نشانه‌های حک شده مردانه، تفنگ و سپر و مانند آن و نشانه‌های حک شده زنانه، شانه و قیچی و... هستند؛ هم‌چنین نمونه عنصر حجمی یادمانی مردانه، انواعی از مجسمه‌های شیرسنگی است و عنصر حجمی یادمانی زنانه، تاج اضافه بر مزار زنان، مانند تصویر ۳۱ است. در کنار جنگاوری و شکار، مهمان‌داری، مردم‌داری، آراستگی، تعبد و ایمان نیز از دیگر الگوها و فضایی بوده که مورد احترام این مردم بوده و در قالب عناصر نمادینی چون آفتابه (لگن)، شانه و نیز مهر و جای پای ایستاده کنار مهر برای مردان بازنمایی شده است. هم‌پای عناصر نمادین مردانه، عناصر نمادین زنانه این مزارستان، جدا از نقش مادری و خانه‌داری، ارجاع به فضیلت‌هایی دارد که در تولید و اقتصاد خانواده نقش داشته‌اند. مهم‌ترین این فضیلت‌ها بافندگی و آراستگی بوده که در قالب تصاویر نشانه‌های نمایه‌ای چون کرکیت، دوک نخ‌ریسی و شانه دوطرفه بازنمایی شده است. کمترین عناصر تصویری این مزارستان نقوش گیاهی هستند. این درحالی است که درختی مانند بلوط در متن زندگی این مردم بوده است. دلیل کم بودن عناصر گیاهی، در این مزارستان، بر نگارندگان مشخص نشده است؛ هم‌چنین تنوع پایین عناصر نمادین

این مزارستان را باید در بافت زندگی ساده روزگاران گذشته این منطقه جست‌وجو کرد. در این مزارستان، نشانه‌هایی وجود دارد که به نظر می‌رسد تحت تأثیر سایر مناطق بوده است؛ از جمله آن‌ها، چرخ و تاجی است که مفهوم آن نیز بر نگارندگان معلوم نگشته است.

نتیجه‌گیری

مزارستان شهسوار ایذه که قدمتی بالغ بر ۴۰۰ سال دارد، دارای سه گونه عناصر یادمانی مزارى شیرسنگی، سنگ مزارهای ایستاده و سنگ مزارهای خوابیده تاج‌دار است. تفکیک جنسیتی برخی از مزارها، با عناصر نمادین خاص، یکی از ویژگی‌های این مزارستان است. شیرهای سنگی از عناصر یادمانی مردانه هستند که بر دو پهلوى آن‌ها، ابزارآلات جنگی و دفاعی مصور شده و بر پشت آن‌ها نوشتاری است که هویت متوفی را مشخص می‌کرده است. در سنگ مزارهای ایستاده دوطرفه، سمت رو به مزار، هویت متوفی و پشت سنگ، عناصر تصویری و نمادین مرتبط با آن را نشان داده است؛ هم‌چنین سنگ‌های خوابیده تاج‌دار ترکیبی از نوشتار، تزئینات و عناصر نمادین هستند. این نوع از سنگ مزارها، تزئینی‌ترین سنگ مزارهای مزارستان شهسواراند. برخی از این نمونه سنگ‌ها دارای دو تاج بلندتراند که تاج دومی نمادی زنانه است و زن بودن متوفی را نشان داده است.

از منظر نشانه‌شناسی، در این مزارستان، نمادهای مردانه در قالب عنصر نمادین شیرسنگی، تصویر شمایی مرد و عناصر مرتبط با مردان چون: ابزارآلات شکار، دفاع، سفره‌داری و خوان‌گستری و دین‌داری دیده شده است؛ هم‌چنین نمادهای زنانه در قالب سنگ‌های خوابیده دارای دو تاج، تصویر شمایی زن و عناصر و ابزارآلات مرتبط با زندگی روزانه زنان، چون شانه، کرکیت و قیچی دیده شده است. در این مزارستان از هر سه دسته عناصر نشانه‌ای نمادین، شمایی و نمایه‌ای برای انتقال معنا بهره گرفته شده است. کاربرد این عناصر با توجه به بافت ایلی و عشایری مردم این منطقه بوده است. در چنین بافتی، فضایی چون: شجاعت، شکار، آراستگی، دین‌داری، مردم‌داری، خوان‌گستری و مردم‌داری برای مردان و نیز بافندگی و نخ‌ریسی و توانایی رفع برخی از نیازهای روزمره زندگی برای زنان موردتکریم و احترام بوده است. اهمیت این فضایل در بافت زمانی زندگی دوره خلق این نشانه‌ها، ملموس‌تر است. خاستگاه فضیلت‌های به تصویر درآمده مزارستان شهسوار نیازی بوده که در نظام زندگی این مردم جریان داشته است. نمادهایی چون شجاعت، از خودگذشتگی و شکار نشانگر نیاز زندگی مردمان همواره مواجه با خطر و نمادهایی چون دیانت، مهمان‌نوازی، سفره‌داری، مردم‌داری که از مشخصه‌ها و ملزومات اصلی نظام‌های شبکه‌ای ایلی است، نشان‌دهنده حسن سلوک با دیگران در سطوح مختلف بوده است. بازنمایی دوگانه نمادین عناصر جنگ و دفاع چون آلات جنگ، دفاع و شکار و نیز صلح، صفا و هم‌زیستی چون ابزار مهمان‌داری و مانند آن‌که از مطالعه برخی از این عناصر به دست آمده است، نشان‌دهنده تلاش انسان برای بقا، در زمانه‌ای انباشته از مخاطرات باوجود دوگانه جنگ و دفاع یا سازگاری و هم‌زیستی

در این جغرافیا بوده است و نکته قابل توجه آن است که هم‌اکنون نیز این فضایل در میان مردم این منطقه مورد ستایش هستند و هم‌چنان کاربرد و کارکرد دارند.

سپاسگزاری

از اداره میراث فرهنگی شهر ایذه و خانواده آقای کی‌شمس سنگ‌تراش روستای شهسوار ایذه، برای همکاری در این پژوهش، قدردانی می‌شود.

مشارکت درصدی نویسندگان

در این پژوهش نقش «منصور کلاه‌کج» نوشتن متن‌ها مطالب و ترسیم برخی از اشکال و تحلیل نهایی بوده است؛ هم‌چنین «زینب نادری» کار تهیه عکس‌ها گفتگوها و برخی از مطالب را به انجام رسانده است.

تعارض منافع

در این مقاله توافق شده است که آقای منصور کلاه‌کج، استاد راهنمای دانشجوی زینب نادری نویسنده اول و خانم نادری نویسنده دوم باشد.

پی‌نوشت

۱. «بیون» نام محلی چادر عشایری در ایل بختیاری است.
۲. توشمال.
۳. «گاکریو» به زبان بختیاری، یعنی «گفتن» و «گریستن».
۴. گیوه یا کفش یا پاپوش، نوعی کفش محلی است که در قدیم استفاده زیادی در مناطق زاگرس‌نشین داشته است.
۵. Charles sanders pierce: ۱۸۳۹-۱۹۱۴ م. نشانه‌شناس و فیلسوف آمریکایی.
۶. هفشجان چهارمحال بختیاری از خاستگاه‌های قدیم سنگ‌تراشی در ایران با سابقه ۷۰ ساله است.
۷. ر. ک. به: سفرنامه لایارد صفحات ۶۸ تا ۱۵۰.

کتابنامه

- احمدزاده، فریده؛ حسینی، حامد؛ و نورسی، سیدهاشم، ۱۳۹۷، «پژوهشی بر شناخت مضامین و نقوش سنگ قبور ایل گوران در شهرستان اسلام آباد غرب (شاه آباد سابق)». مبانی نظری هنرهای تجسمی، ۵: ۹۲-۷۲. DOI: 10.22051/JTPVA.2018.3936
- الفتی، زهره، ۱۳۹۶، «نماد و نشانه‌های جنسیت زن در نقوش سنگ‌مزار سه گورستان قدیمی در استان ایلام». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: حمیدرضا محبی، دانشکده هنر دانشگاه یزد (منتشر نشده).
- پورکریم، هوشنگ، ۱۳۴۲، «سنگ‌مزارهای ایران». مجله هنر و مردم، ۱۲: ۳۹-۳۱. <https://www.B2n.ir/k36381>
- پویان، جواد؛ و خلیلی، مژگان، ۱۳۸۹، «نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌قبرهای قبرستان دارالسلام شیراز». کتاب ماه هنر، ۱۴۴: ۱۰۷-۹۸.
- تناولی، پرویز، ۱۳۸۸، سنگ‌قبر. تهران: ناشر بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- دانسی، مارسل، ۲۰۰۳، نشانه‌شناسی رسانه‌ها. مترجم: گودرز میرانی، تهران: نشر آینه‌نما و چاپار.
- رسولی، عاطفه؛ و میری آهودشتی، میثم، ۱۴۰۱، «نگاهی بر نتایج حاصل از گمانه‌زنی و تحلیل نقوش نمادین سنگ‌نگاره‌های گورستان تاریخی سفیدچاه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲ (۳۳): ۲۶۷-۲۹۱. DOI: 10.22084/nb.2021.23059.2246
- شریفی‌نیا، اکبر؛ ساریخانی، مجید؛ دولت‌یاری، عباس؛ و قائمی، نعیمه، ۱۳۹۵، «شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزئینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر، در استان ایلام». هنرهای زیبا تجسمی، ۲۱ (۱): ۲۳-۳۵. DOI: 10.22059/JFAVA.2016.57707
- کاظم، پورمهدی؛ محمدزاده، مهدی؛ و شکرپور شهریار، ۱۳۹۹، «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ‌مزارات اسالمی، موزل شهر اهر». هنرهای زیبا هنرهای تجسمی، ۲۵ (۱): ۸۶-۷۱. DOI: 10.22059/JFAVA.2018.266150.666028
- صفاران، الیاس؛ احمدپناه، ابوتراب؛ متوالی، محمد، ۱۳۹۴، «بررسی نقش سرو در سنگ‌مزارات گورستان سفیدچاه شهرستان بهشهر (استان مازندران)». دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، آبان ۱۳۹۴ (دبیرخانه دائمی همایش ملی باستان‌شناسی ایران).
- عشایری، نادیا؛ و وثیق، بهزاد، ۱۴۰۰، «پژوهشی بر شناخت گونه‌ها و نشانه‌های تصویری سنگ‌قبرهای گورستان‌های تاریخی روستای سمغان (استان فارس)». نگره، ۱۸ (۶۶): ۱۶۵-۱۷۹. DOI: 10.22070/negareh.2021.14643.2810
- علیزاده، سیامک؛ صالحی، سحر؛ و امامی‌فر، نظام‌الدین، ۱۳۹۲، «بررسی نقوش مقابر آجری دزفول». پیکره، ۲(۴): ۶۸-۵۹. DOI: 10.22055/PYK.2014.12978
- فرزین، علیرضا، ۱۳۸۴، گورنگاره‌های لرستان: پژوهشی مردم‌شناختی در نقش و مضمون سنگ‌گورهای لرستان. تهران: انتشارات میراث فرهنگی
- فیضی، محسن؛ و رزاقی‌اصل، سینا، ۱۳۸۸، «گورستان به مثابه مناظر فرهنگی». اندیشه‌های ایران‌شهر، ۴ (۱۳): ۲۴-۲۰.
- کاظمی، نوشین، ۱۳۹۵، «بررسی بینامتنی نقوش سنگ‌قبرهای بختیاری». پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، استاد راهنما ابوالقاسم دادور، ارائه شده در دانشکده هنر دانشگاه الزهرا (منتشر نشده).
- کاکاوند، سمانه، ۱۴۰۱، «تحلیل طرح «بندی لوزی» به عنوان الگوی رایج در قالی عصر زندیه». پیکره، ۱۱(۳۰): ۲۹-۴۷.
- لایارد، سراوستین، ۱۳۶۷، سفرنامه لاریاد. ترجمه مه‌راب امیری، انتشارات وحید: تهران.
- محرابی، هفشجانی، ۱۳۹۵، «پژوهشی پیرامون نقوش آئینی سنگ‌قبرهای هفشجان، در استان چهارمحال بختیاری». سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی برلین آلمان، نمایه شده در پایگاه WWW.SID.IR تاریخ دسترسی ۱۰ آبان ۱۳۹۹. <https://isnac.ir/XYBB-ZHGGK>

- معروفی‌ا قدم، اسماعیل؛ حاجی‌زاده، کریم؛ رضالو، رضا؛ افخمی، بهروز؛ و طهماسبی، فریبرز، ۱۳۹۹، «تحلیلی بر طرح و نقوش و بررسی ریشه‌های تاریخی قوچ‌های سنگی در گورستان‌های دوران اسلامی ایران». نگره، ۱۵ (۵۶): ۱۲۱-۱۳۷.

DOI: 10.22070/NEGAREH.2020.3126

- موسوی‌کوهپیر، سیدمهدی؛ حمید، خانعلی؛ و نیستانی، جواد، (۱۳۹۴). «سنگ‌های مزار، نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران؛ گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های سنگ‌مزارهای نوع گهواره‌ای». پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۵ (۲۰): ۱۵۲-۱۳۳. doi: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8

- نورالهی، علی؛ و علی‌لو، سارا، ۱۳۹۵، «قوم‌باستان‌شناختی گورنگاره‌های ارمنیان شرق زاگرس». فصل‌نامه فرهنگی پیمان (اینترنتی)، ۷۶ (۲۰): ۱۵۲-۱۰۷. <https://www.B2n.ir/m68064>

- Ahmadzadeh, F.; Hoseyni, S. H. & Norasi, H., 2018, "A Research on the Recognition of Implication & Motifs of Gooran Tribal Gravestones in West Islamabad (Ex-Shah Abad1) City". *Theoretical Principles of Visual Arts*, 3(1): 72-92. DOI: 10.22051/jtpva.2018.3936. (In Persian)

- Alizade, S.; Salehi, S., & Emamifar, N., 2014, "Assessment and study of brick tombs in Dezful". *Paykareh*, 2(4): 59-68. DOI: 10.22055/pyk.2014.12978. (In Persian)

- Ashayeri, N. & Vasigh, B., 2023, "A Research on the Recognition of Types & Motifs of the Graves in Historical Cemeteries of Somghan Village (Fars Province)". *Negareh*, 18(66): 165-179. DOI: 10.22070/negareh.2021.14643.2810. (In Persian)

- Danesi, M., 2005, *Undrestanding Media Semiotics*. Tehran: Chapar. ((In Persian

- Farzin, A., 2007, *Gravestone figures of Loraestan: research on the designs A And the theme of Lorestan gravestones*. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization. (In Persian)

- Feizi, M. & Razak Yasal, S., 2009, "Cemeteries as cultural landscapes". *Andishe Iranshahr*, 4 (13): 20-24. (In Persian)

- Kakavand, S. 2023, "Analysis of the 'Lattice (Lozenge-Band)' Pattern as a Common Design in the Zand Era Rugs". *Paykareh*, 11 (30): 29-47. DOI: 10.22055/PYK.2022.17859 (In Persian)

- Kazemi, N., 2016, "Intertextual analysis of Bakhtiari age tomb motifs". Master's thesis Faculty art of Alzahra University. (In Persian)

- Kazempour, M.; Mohammadzadeh, M. & Shokrpour, S., 2020, "The Iconography Analysis of the Islamic Period Grave stones in Ahar

Museum". *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 25(1): 71-86. DOI: 10.22059/jfava.2018.266150.666028. (In Persian)

- Layard, A., 1998, *Early adventures in persian Susians*. (M. Amiri, Translate). Tehran: Vahid publition. (In Persian)

- Maroufiaghdam, E.; hajizadeh, K.; Rezaloo, R.; Afkhami, B. & tahmasbi, F., 2020, "An Evaluation of the Design and Patterns and Study of the Historical Roots of the Stone Beams in the Cemeteries of Islamic Iran". *Negareh*, 15(56): 121-137. DOI: 10.22070/negareh.2020.3126. (In Persian).

- Mehrabi Hafeshjani, S., 2015, "A research on the ritual motifs of tombstones Hafeshjan, in Chaharmahal Bakhtiari province". *The third international research conference Science and Technology*, Berlin, Germany. (In Persian)

- Mousavi Kouhpar, M.; Khanali, H. & Nayeštani J., 2016, "Tombstones, a Case of Unity of Different Islamic Religions in Iran: Typology, Classification, and Study of Figures on Cradle Tombstones". *Islamhi story*, 1 (20): 133-153 dor: 20.1001.1.22519726.1394.1.20.6.8 (In Persian)

- Noorolahi, A. & Ali Lo, S., 2015, "Ethnoarchaeology of Gurnagar Hehai Armenians of East Zagros". *Peyman Cultural Journal* (Online), 76 (20): 107-152. <https://www.B2n.ir/m68064>

- Olfati, Z., 2016. "Symbols and signs of gender (female) in tombstone motifs of three old cemeteries in Ilam province (Bijnvand Helilan-Pirmohamad Abdanan-Ermo Dare Shahr)". Master's thesis. Art of faculty Yazd University. (In Persian)

- Pourkarim, H., 1963, "Tombstones of Iran". *Journal honar va mardom*, 12: 31-39. (In Persian)

- Pouyan, J. & Khalili, M., 2008, "Semiotics of gravestone motifs in Dar al-Salam cemetery, Shiraz". *Ketab e mah e honar*, 144: 98-107. (In Persian)

- Rasouli, A. & Miri Ahoodashti, M., 2022, "An Investigation of Archaeological Excavation (Sondage) Results and Analysis of the Symbolic Motifs of Tombstones in the Sefidchah Historical Cemetery". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(33): 267-291. DOI: 10.22084/nb.2021.23059.2246. (In Persian)

- Safaran, E.; Ahmad Panah, A. T. & Motavali, M., 2014, "Study of Cypress of Cemetery's Headstone of Sefid chah -Behashahr (Mazandaran province)". *The second National Archeological Conference of Iran*,

November 2014 (Permanent Secretariat of the National Conference). (In Persian)

- Sharifinia, A.; Sarikhani, M.; Dolatyari, A. & Ghaemi, N., 2016, "Recognition and investigation of the themes and reliefs of tombstones of the City Darreh-Shahr in Ilam Province". *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 21(1): 23-35. DOI: [10.22059/jfava.2016.57707](https://doi.org/10.22059/jfava.2016.57707). (In Persian)

- Tanavoli, P., 2009, Tombstones. Tehran: Bongah tarjome. (In Persian)